

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Α'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ «ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ»

Τὰ λογοτεχνικά ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» — μαζί μὲ τὸν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου καὶ τὴ «Βοσκοπούλα» — ἀποτελοῦν χωρὶς ἀμφιβολία ὅ,τι πιὸ ἀξιόλογο ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία, πὺ γνώρισε μιὰ τόσο θαυμαστὴ ἀνθήση στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Ἐνετοκρατίας.

Ὅχιτὼ εἶναι τὰ κρητικὰ δραματικά ἔργα — ὅλα ἔμμετρα — πὺ μᾶς ἔχουν σωθῆ ἴσαμε σήμερα: τρεῖς τραγωδίες («Ἐρωφίλη», «Βασιλεὺς Ροδολῖνος», «Ζήνων»), τρεῖς κωμωδίες («Στάθης», «Φορτουναῖος», «Κατζοῦρμπος»), ἓνα θρησκευτικὸ δράμα («Θυσία τοῦ Ἀβραάμ»), καὶ ἓνα ποιμενικὸ («Γύπαρης») ¹.

Τὰ κρητικὰ αὐτὰ δράματα εἶναι βέβαια ἐπηρεασμένα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἰταλικά θεατρικά ἔργα, ἔχουν ὅμως καὶ τὸ δικό τους ἰδιαίτερο, ἑλληνικὸ χρῶμα καὶ σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις (ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ») εἶναι ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἀποψη ἀνώτερα ἀπὸ τὰ ξένα τους πρότυπα. Ἡ θέση τους στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι σημαντικὴ, ἀφ' οὗ μάλιστα εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα λογοτεχνικά κείμενα πὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὴν Ἀλωση ἴσαμε τὸ Σολωμό. Μὰ καὶ σὰν γλωσσικὰ μνημεῖα ἔχουν ξεχωριστὴ σημασία ὄχι μονάχα γιατί ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἐνδιαφέρουσα παλιότερη περίοδο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μὰ καὶ γιατί μᾶς παρουσιάζεται σ' αὐτὰ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ ὀλοκάθαρα λαϊκὴ γλώσσα καλλιεργημένη καὶ ὑψωμένη σὲ ὄργανο λογοτεχνικῆς ἔκφρασης ². Γιὰ ὅλα αὐτὰ λοιπὸν ἡ μελέτη τους κ' ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τῶν φιλολογικῶν ζητημάτων πὺ παρουσιάζουν εἶναι ἐπιβεβλημένη καὶ μάλιστα ἐπιταχτικὴ.

Γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη αὐτὴ τῶν κρητικῶν δραμάτων μπο-

¹) Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ὑπάρχουν μαρτυρίες ἢ καὶ λείψανα κ' ἄλλων ἔργων τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, πὺ μένουν ἄγνωστα στὴν ἐρευνα ἴσαμε σήμερα. Τὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ θέμα μιᾶς ἄλλης μας ἐργασίας.

²) Βλ. πρὸ πάντων D. H. H e s s e l i n g, Histoire de la littérature grecque moderne, traduite du néerlandais par N. P e r n o t, Paris 1924 σ. 30.

ροῦμε νὰ ποῦμε πὼς πολλὰ ἔχουν γίνει βέβαια ἴσαμε σήμερα, μὰ πιὸ πολλὰ ἴσως μένουν ἀκόμη νὰ γίνουν. Ἡ προσοχή μας λοιπὸν ἐπιβάλλεται νὰ στραφῇ ἰδιαίτερα στὰ τελευταῖα, στὰ desiderata δηλαδὴ τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, πού τὴν ἄρχισε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας καὶ τὴ θεμέλιωσε ἐπιστημονικὰ ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης. Ἄς τὰ δοῦμε ἕνα-ἕνα μὲ τὴ σειρά τους.

Τὸ πρῶτο βέβαια πὸν χρειάζεται εἶναι ν' ἀποχτήσωμε ἐκδόσεις ὅλων τῶν κειμένων καὶ μάλιστα καλές, πὸν ν' ἀνταποκρίνονται σὲς ἀπαιτήσεις τῆς κριτικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Τέτοιες ἔχομε ὡς τώρα μονάχα τοῦ «Φορτουνάτου»³ καὶ τῆς «Ἐρωφίλης»⁴ (ἀπὸ τὸ Στ. Ξανθουδίδη), τοῦ «Γύπαρη» (ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ)⁵ καὶ τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (ἀπὸ τὸ Γ. Μέγα)⁶. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ «Ζήνωνος» καὶ τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα⁷ δὲν ἱκανοποιοῦν πιά, ὅπως μαρτυροῦν κ' οἱ πολλὲς διορθώσεις πὸν ἔχουν δημοσιευτῆ σ' αὐτές⁸, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ δημοσιευτοῦν οἱ νέες ἐκδόσεις τῶν δυὸ αὐτῶν δραμάτων, πὸν εἶχε προλάβει νὰ ἐτοιμάσῃ εὐτυχῶς, μὲ τὴ γνωστὴ του εὐσυνειδησία, ὁ μεγάλος Κρητικὸς ἐπιστήμονας Στέφανος Ξανθουδίδης⁹. Τέλος, μᾶς λείπουν ἐντελῶς ἐκδόσεις τῆς τραγωδίας «Βασιλεὺς

³) Μάροκου Ἀντωνίου Φωσκόλου (1669), Φορτουνάτος, Κωμῶδία ἀνέκδοτος τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ αὐτογράφου τοῦ ποιητοῦ ἐκδιδομένη ὑπὸ Στεφάνου Ξανθουδίδου, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις 1922.

⁴) Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη (1600) ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στ. Ξανθουδίδου, Athen 1928 [=Texte und Forschungen der Byzantinisch-Neugriechischen Philologie Nr. 9].

⁵) Γύπαρις, κρητικὸν δράμα. Πηγαὶ - Κείμενον ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Athen 1940 (=στὴν ἴδια σειρά ἀριθ. 39).

⁶) Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Κριτικὴ ἔκδοσις Γ. Μέγα. (Ἀθήναι 1943).

⁷) Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων, ἐν Βενετία 1879 σ. 1—102 καὶ 103—176 (πρὸβλ. καὶ προλεγόμενα σ. ιδ'—κ' καὶ κ'—κστ').

⁸) Στ. Ξανθουδίδου, Διορθωτικὰ εἰς τὰ κρητικὰ δράματα, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 (1921) σ. 66—71 καὶ 71—75.—Στ. Δεινάκη, ἀνακοίνωσις στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία, «Ἀθηνᾶ» τόμ. 35 (1923) σ. 244.—Μανόλη Κριαρᾶ, Διορθώσεις εἰς τὸν Στάθη τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου Σάθα, ΕΕΒΣ τόμ. 9 (1932) σ. 366—376.—Γεωργ. Ἰ. Κορμολύλη, Ποικίλα Φιλολογικά. Α'. Διορθωτικὰ εἰς τὸ «Κρητικὸν Θέατρον», «Κρητικαὶ Μελέται» τόμ. Α'. (1933) σ. 224—226 καὶ 226—228.—Μ. Κριαρᾶ, Κριτικὰ καὶ γραμματικὰ εἰς τὸ Κρητικὸν Θέατρον, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 12 (1936) σ. 50—57 καὶ 57—60.

⁹) Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Ξανθουδίδη.

Ροδολίνος» τοῦ Ρεθεμνιώτη ποιητῆ Ἰω. Ἀνδρ. Τρωίλου, πού ἡ μόνη τῆς ἔκδοση τοῦ 1647 ἦταν χαμένη γιὰ αἰῶνες καὶ μόλις τελευταῖα ἀνακαλύφθηκε ἓνα μοναδικό τῆς ἀντίτυπο πού διατηρεῖται σήμερα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη¹⁰, καὶ τῆς κωμωδίας «Κατζούρμπος», πού βρέθηκε ἐπίσης τὰ τελευταῖα χρόνια σ' ἓνα χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία, πού ὑπάρχει σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη¹¹. Εὐτυχῶς ἔκδοση τοῦ «Ροδολίνου» (μὲ εἰσαγωγή μάλιστα πλατεῖα) βρίσκεται ἐπίσης στὰ κατάλοιπα τοῦ Ξανθουδίδη καὶ ἔκδοση τοῦ «Κατζούρμπου» ἔχει ἐτοιμαστῆ ἀπὸ τὸν Ἐ. Κριαρᾶ. Πρέπει ὅμως κ' οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς νὰ τυπωθοῦν τὸ γρηγορότερο, γιὰ τὰ δυὸ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ ἔργα εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα κι' ἀμελέτητα.

Ἐπειτα χρειάζεται νὰ ξεκαθαριστοῦν τὰ δυὸ πρωταρχικὰ ζητήματα, δηλαδὴ τὸ ζήτημα τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας, γιὰ ὅσα ἔργα δὲν ἔχουν ἀκόμη ξεκαθαριστῆ. Τέτοια ἔργα εἶναι ὁ «Γύπαρης» κι' ὁ «Στάθης», πού δὲν ξέρομε οὔτε τὸν ποιητὴ τους, οὔτε τὴ χρονολογία τους. Μὰ καὶ τοῦ «Ζήνωνα» μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ ποιητὴς μονάχα¹². Τὰ χρονικὰ ὅρια πάλι τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης» (1581-1637) εἶναι πολὺ πλατεῖα καὶ χρειάζεται νὰ περιοριστοῦν. Γίνεται ἐπίσης συζήτηση, χωρὶς καὶ νὰ ἔχη ἀκόμη λυθῆ τὸ ζήτημα ὀριστικά, ἂν ἢ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι γραμμένη ἢ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν

πού εἶναι σήμερα στὰ χέρια τοῦ καθηγητῆ Ἰω. Καλιτσουνάκη. Ὁ Ξανθουδίδης ἔχει καταρτίσει τὸ κείμενο, λείπει ὅμως τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ γι' αὐτὸ χρειάζεται νὰ γίνῃ ἀρκετὴ συμπληρωματικὴ ἐργασία.

¹⁰) Βλ. G. C. L o w e, *The Rhodolinos of Joannes Andreas Troilos*, «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 190—198.

¹¹) Βλ. L. N. P o l i t i s, *Un manuscrit céphalonien de «Ghyparis» contenant aussi une comédie crétoise inédite*, «Actes du IIIme Congrès International d'Études Byzantines (Session d'Athènes, Octobre 1930) édités par les soins de A n a s t. L. O r l a n d o s...», Athènes 1932 σ. 92—93. Πρβλ. καὶ ἀνακοίνωση τοῦ Ν. Ἀ ν δ ρ ι ῶ τ η στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 41 (1929) σ. 260—261.

¹²) Ὁ Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς («Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 [1921] σ. 66—67) διατύπωσε τὴν εἰκασία πὼς ποιητὴς τοῦ «Ζήνωνα» εἶναι ὁ Ρεθεμνιώτης Φραγκιάς Καλομάτης, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει ὁ Μπουνιαλῆς (Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀ γ α θ. Ξ η ρ ο υ χ ᾶ κ η, ἐν Τεργέστη 1908 σ. 588 στ. 23—24) πὼς «ἔβγαλε τὴ Τ ἦ ν ο», πού ὁ Ξανθουδίδης διορθώνει σὲ «ἔβγαλε τὸ Ζ ἦ ν ο». Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ πουθενά. Παρατηροῦμε ἐδῶ πρόχειρα πὼς ὁ Μπουνιαλῆς γράφει τὸ ἴδιο κι' ἄλλου (δ. π. σ. 566 στ. 7) «ἄς κλάψουν ὅλα τὰ νησιά, Τσιρίγο μὲ τὴ Τ ἦ ν ο», ὅπου βέβαια δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία γιὰ τὴ σωστὴ παράδοση τοῦ χωρίου, ἐπομένως ἢ παραπάνω διόρθωση τοῦ Ξανθουδίδη κλονίζεται κάπως.

ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτόκριτου», τὸν Κορνάρο¹³, καὶ πότε¹⁴ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν «Κατζοῦρμπο» προβάλλει τὸ ζήτημα, ἂν εἶναι κι' αὐτὸς ἔργο τοῦ Γ. Χορτάτζη, τοῦ ποιητῆ τῆς «Ἐρωφίλης». Ἀσφαλῶς ἡ ἔρευνα θὰ ἔχη νὰ κερδίσει πολλά, ἂν διαφωτιστοῦν τὰ βασικὰ αὐτὰ ζητήματα.

Μὰ κεντὰ στὰ δυὸ αὐτὰ ζητήματα πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν ὕστερα κ' ἡ γλῶσσα, ἡ στιχουργία, ἡ ὑπόθεση, τὰ πρόσωπα κλπ. τοῦ κάθε ἔργου καὶ νὰ γίνουν διάφορες παρατηρήσεις γιὰ πολλὰ ἄλλα λεπτομερειακὰ ζητήματα. Αὐτὸ ἔχει γίνει λίγο ἢ πολὺ γιὰ τὰ δημοσιευμένα ἔργα, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τους¹⁵ ἢ κι' ἀπὸ ἄλλους¹⁶, καὶ μικρὲς μονάχα συμπληρώσεις μένουν νὰ γίνουν. Χρειάζεται ὅμως νὰ γίνῃ τὸ ἴδιο ὁπωσδήποτε καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἀνέκδοτα («Ροδολίνο» καὶ «Κατζοῦρμπο»), νὰ γραφτῆ δηλ. συστηματικὴ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιο, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ «Ζήνωννα» καὶ τὸ «Στάθη», πού ὁ Ξανθουδίδης μᾶς ἔχει ἀφήσει μονάχα τὰ κείμενά τους.

Δυσκολώτερο ζήτημα, πρωταρχικῆς ὅμως ἐπίσης σημασίας, εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν. Παλιότερα ἔχει ἐξεταστῆ τὸ βασικὸ ἰταλικὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης» (ἢ «Orbecche» τοῦ G. B. Giraldi, 1547)¹⁷ ὑποδείχτηκε ἐπίσης—χωρὶς νὰ γίνῃ εἰδικώτερη ἐξέταση—τὸ λατινικὸ πρό-

¹³) Τῆ γνώμη αὐτῆ τῆ διατύπωσε πρῶτος ὁ Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς στὴν εἰσαγωγή τῆς μεγάλης ἐκδοσης τοῦ Ἐρωτοκριτοῦ (Ἡράκλειο 1915) σ. CXX. Τελευταῖα τὴν ἀντίκρουσε ὁ Γ. Μ έ γ α ς στὴν εἰσαγωγή τῆς ἐκδοσης τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» σ. 35—41.

¹⁴) Γιὰ τὸ πολύπλοκο ζήτημα τῆς χρονολόγησής τῆς «Θυσίας» καὶ τῆς χρονικῆς τοποθέτησής της πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο» βλ. Γ. Μ έ γ α, ὁ. π., σ. 11—14 καὶ 42—43 καὶ Γ ε ω ρ γ ί ο υ Θ. Ζ ώ ρ α, Περὶ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ἐν Ἀθήναις 1945 σ. 95 κ.έξ.

¹⁵) Βλ. τὶς παραπάνω σημειώσεις ἀριθ. 3—6. Πρβλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Γ. Μ έ γ α, Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ «Νέα Ἑστία» τόμ. 39 (1946) σ. 528—536 καὶ 596—604.

¹⁶) Πρβλ. (γιὰ τὴν «Ἐρωφίλη») Μ. Κ ρ ι α ρ ᾱ, Μελετήματα εἰς τὴν «Ἐρωφίλην» τοῦ Χορτάτζη ΕΕΒΣ τόμ. 11 (1935) σ. 239—281 καὶ (γιὰ τὸ «Φορτου νᾶτο») Γ. Ν. Χ α τ ζ ι δ ᾱ κ ι, Σημειώσεις εἰς Φορτουνατον, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς» Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἔτ. Α' (1927) σ. 21—34 καὶ Μ. Κ ρ ι α ρ ᾱ, Ἡ κρητικὴ κωμῶδια «Φορτουνατος» τοῦ Μάρκου Φωσκόλου (Ἀνάλυση καὶ παρατηρήσεις), «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1935 σ. 131—149.

¹⁷) C. B u r s i a n, Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italiänischen Litteratur (=Abhandlungen der philologisch—historischen Klasse der königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Band V), Leipzig 1870 σ. 547—635. Γιὰ τὶς πηγὰς τῶν χορικῶν τῆς Ἐρωφίλης βλ. καὶ Σ τ υ λ. Δ ε ι ν ᾱ κ η, Αἱ πηγαὶ τῆς Ἐρωφίλης, «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α' (1912) σ. 435—447.

τυπο τοῦ «Ζήνωνα» (ὁ «Zenon» τοῦ Ἑλλήνου Ἰησουίτη Jos. Simonis, 1648)¹⁸. Τελευταῖα βρέθηκαν καὶ ἐξετάστηκαν καλύτερα τὸ πρότυπο τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (ὁ «Isach» τοῦ Ἰταλοῦ L. Grotto, 1586)¹⁹ καὶ οἱ πηγές τοῦ «Γύπαρη»²⁰ σημειώθηκε ἐπίσης τὸ πρότυπο τοῦ «Ροδολίνου» (ὁ «Torrismondo» τοῦ Torquato Tasso, 1587)²¹. Καμμιᾶς ὁμως ἀπὸ τὶς τρεῖς κωμωδίες δὲν ἔχει βρεθῆ ἀκόμη τὸ ἀναμφισβήτητο πρότυπο, οὔτε ἔχει γίνει καμμιὰ εἰδικὴ ἔρευνα²². Κι' ὁμως ἡ λύση τοῦ ζητήματος τῶν πηγῶν, ὅσο κι' ἂν πολλοὶ τὸ νομίζουν ματαιοπονία ἢ θεωροῦν ἐπισφαλῆ τὰ συμπεράσματα τῆς σχετικῆς ἔρευνας, εἶναι ἀπαραίτητη, γιατί μονάχα ὅταν μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν τυχόν σχέση ἑνὸς ἔργου πρὸς ἄλλα ξένα, πού ἀναμφισβήτητα τοῦ χρησίμεψαν ὡς πρότυπα, τότε μονάχα θὰ κατορθώσουμε νὰ ἐκτιμήσουμε δίκαια τὴν πραγματικὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Διαφορετικὰ κινδυνεύει νὰ πέσουμε σὲ αὐθαίρετους ὑποκειμενισμούς, ἐκθειάζοντας π.χ. ὡς πρωτότυπο ὅ,τι δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὴ μίμηση κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ παραβλέποντας τὰ σημεῖα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου ἀπέναντι τοῦ προτύπου του. Πρέπει λοιπὸν πρῶτα νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν, γιὰ νὰ μπορέσουμε ἔτσι — καὶ μονάχα ἔτσι — νὰ προχωρήσουμε στὸ λεπτότερο, μὰ κι' οὐσιαστικώτερο ζήτημα, στὴν αἰσθητικὴ ἐξέταση καὶ ἐκτίμηση τοῦ καθενὸς ἔργου. Δυστυχῶς στὸ ζήτημα αὐτὸ βρισκόμαστε ἀκόμη τόσο πίσω, πού εἶναι ἴσως πρόωρο ἀκόμη καὶ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε σήμερα, μὰ πού δὲν ἔχομε ἀκόμη τελειώσει μὲ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω. Σταματοῦμε λοιπὸν

¹⁸) Κ. Ν. Σάθια, Κρητικὸν Θέατρον, ἐν Βενετίᾳ 1879 σ. ιε'—κ'.

¹⁹) John Mavrogordato, The Greek Drama in Crete in the seventeenth Century. A Postscript, «Journal of Hellenic Studies» vol. XLVIII (1938) σ. 243—246 καὶ Γεωργίου Θ. Ζώρα, Περὶ τὰς πηγὰς τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ», ἐν Ἀθήναις 1945. Πρβλ. καὶ Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ σ. 83—91.

²⁰) Ἐ. Κριαρᾶ, Γύπαρις, κρητικὸν δράμα. Πηγαί - Κείμενον, Athen 1940 σ. 1—126.

²¹) Ἡλία Π. Βουτιερίδη, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000—1930), Ἀθήνα 1933 σ. 221—223. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἔδῳ πὼς κι' ὁ Ξανθουδίδης στὴν ἀνέκδοτη εἰσαγωγή του στὸ «Ροδολίνο», γραμμὴ ἀπὸ τὸ 1928, ἀναφέρει τὸν «Torrismondo» ὡς πρότυπο τοῦ «Ροδολίνου».

²²) Μονάχα ὁ Κ. Ν. Σάθιας, Κρητικὸν Θέατρον σ. κα'—κγ' ὑπόδειξε ὡς πιθανὰ πρότυπα τοῦ «Στάθη» τὶς κωμωδίες «Il Fedele» τοῦ L. Pasqualigo (1576), «Zingana» τοῦ G. A. Giancarli (α' ἔκδοσις 1545) καὶ «Il Travaglia» τοῦ Andr. Calmo (1556) καὶ ὁ Ἡλ. Π. Βουτιερίδης, ὁ.π. σ. 225 σημείωσε τὴν ὁμοιότητα τοῦ «Στάθη» καὶ τοῦ «Φορτουνάτου» πρὸς τὴν κωμωδίαν «I Suppositi» τοῦ Lod. Ariosto (1509). Οἱ εἰκασίες ὁμως αὐτὲς ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιβεβαίωση, ὕστερα ἀπὸ αὐστηρὸ ἔλεγχον.

ἀναγκαστικά στο τελευταῖο ζήτημα πού θίξαμε, στο ζήτημα τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας τῶν πηγῶν.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι δυσκολώτατο. Ἡ ἀναζήτηση κ' ἢ ἀνεύρεση τοῦ ξένου προτύπου—πού μπορεί νὰ ὑπάρχη, μπορεί ὅμως καὶ νὰ μὴν ὑπάρχη — ἐνὸς ἔργου προϋποθέτει βέβαια ἀπαραίτητα γνώση ξένων λογοτεχνιῶν κ' ἐρευνητικὴ ὄχι τυχαία. Μὰ καὶ μ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἐφόδια δὲν εἶναι πάντα ἐξασφαλισμένη ἢ ἐπιτυχία, γιατί αὐτὴ τις περισσότερες φορές εἶναι καρπὸς μιᾶς καλότυχης σύμπτωσης κι' ὄχι τῆς ἐπίμονης, τῆς *ad hoc* ἀναζήτησης. Τὸ πρᾶμα εἶναι μάλιστα ἀκόμη δυσκολώτερο ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου πολὺ λίγα βιβλία εἰδικὰ μπορεί νὰ βρῆ κανεὶς γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν στὴν ἔρευνα. Μὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ προτύπου ἡ ἐργασία δὲν τελειώνει. Χρειάζεται ἀκόμη ἐπίμονη λεπτομερειακὴ ἐξέταση γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ μερικώτερες ὁμοιότητες, μὰ κ' οἱ τυχόν διαφορὲς τῶν δυὸ ἔργων, πρὸ παντὸς ὅμως σωστὴ μέθοδος καὶ λεπτὸ φιλολογικὸ αἰσθητήριον, πού νὰ ξεχωρίζη τις πραγματικὲς κι' ἀναμφισβήτητες ἀντιστοιχίαι ἀπὸ τις φαινομενικὲς καὶ τις τυχαῖες.

Μιὰ ἄλλη ὅμως παρόμοιας φύσης, εὐκολώτερη, μὰ ὄχι γι' αὐτὸ καὶ λιγώτερο χρήσιμη ἐργασία — καὶ τὴ χρησιμότητα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔχει σκοπὸ νὰ ὑποδείξη ἢ μελέτη αὐτὴ — θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ πάνω στὰ ἔργα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καὶ νὰ προωθήσῃ σημαντικά, καθὼς πιστεύω, τὴν ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ τὴ συγκριτικὴ ἔρευνα ὄχι ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ καὶ στὰ τυχόν ξένα τους πρότυπα, μὰ ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ἑλληνικὰ ἔργα μεταξύ τους. Τέτοια ἐργασία δὲν ἔχει γίνῃ σχεδὸν καθόλου ἴσαμε σήμερα. Μονάχα ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης σκέφτηκε πολὺ σωστὰ νὰ συγκρίνῃ τὸν «Ἐρωτόκριτο» μὲ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» καὶ μὲ τὴν «Ἐρωφίλη» κ' ἔβγαλε ἀπὸ τὴ σύγκριση αὐτὴ δυὸ ἀξιόλογα συμπεράσματα: πὼς ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι ἴσως ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτόκριτου», καθὼς δείχνουν οἱ πολλοὶ κοινοὶ στίχοι πού ἀπαντοῦν στὰ δυὸ ἔργα²³, καὶ πὼς ἡ «Ἐρωφίλη» «ἐπέδρασε πολὺ ἐπὶ τοῦ Κορνάρου εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, μάλιστα δὲ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ μύθου»²⁴. Κι' ὁ Στ. Δεινάκης ἐπίσης σύγκρινε τρία χωρία τοῦ «Φορτουνάτου» πρὸς ἀντίστοιχα τῆς «Ἐρωφίλης»²⁵. Κανεὶς ὅμως, ὅσο ξέρω, δὲν ὑπόδειξε, οὔτε τόνισε ξεχωριστὰ τὴ σκοπιμότητα μιᾶς τέτοιας ἐργασίας. Κι'

²³) Σ τ ε φ . Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ ; Ἐρωτόκριτος, ἔκδοσις κριτικὴ κλπ. Ἡράκλειον 1915 σ. CXXVIII—CXX.

²⁴) Τ ο ῦ Ἰ δ ι ο υ , ὁ.π. σ. CXXIV—CXXVI.

²⁵) Βλ. ἀνακοίνωσή του στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 36 (1924) σ. 316—317.

ὅμως ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐπιβάλλεται πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράματα : Ἐφοῦ δεχόμεστε πὼς οἱ Κρητικοὶ ποιητὲς γνώριζαν καὶ μιμήθηκαν ξένα, Ἰταλικά ἔργα, εἶναι ἀκόμη πιὸ εὐλογο νὰ δεχτοῦμε πὼς θὰ γνώριζαν, ἀκόμη καλύτερα μάλιστα, τὰ ἴδια τὰ ἑλληνικά ἔργα, πὺ εἶχαν γραφτῆ στὸ νησί τους καὶ στὴν ἐπαρχί τους καὶ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπηρεάστηκαν λίγο ἢ πολὺ κι' ἀπ' αὐτά. Τί φυσικώτερο λοιπὸν ἀπὸ τὸ νὰ στρέψωμε τὴν προσοχή μας στὰ ἴδια τὰ ἑλληνικά ἔργα καὶ νὰ ἐξετάσωμε τίς τυχὸν σχέσεις πὺ ὑπάρχουν ἀναμεταξύ τους ;

Οἱ ὠφέλειες, πὺ μπορεῖ νὰ προκύψουν ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐξέταση, δὲ θὰ εἶναι οὔτε λίγες, οὔτε ἀσήμαντες. Πρῶτα-πρῶτα δὲν ἀποκλείεται γιὰ ὅσα ἔργα δὲν ξέρομε τὸν ποιητὴ τους νὰ μπορέσωμε νὰ τὸν ὀρίσωμε, ἂν ἡ συγκριτικὴ ἐρευνα μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ἀπόδοση ἑνὸς ἔργου ἀνώνυμου ποιητῆ σὲ γνωστὸ ποιητὴ ἄλλου ἔργου (πρὸβλ. π.χ. τὴν περίπτωση τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ»)· μὰ καὶ τοὺς ἀνώνυμους ποιητὲς δυὸ διαφορετικῶν ἔργων ἂν μπορέσωμε νὰ ταυτίσωμε ἢ ἀντίθετα ἂν πειθαναγκαστοῦμε ἀπὸ τὴν ἐρευνα ν' ἀποκλείσωμε τὸν ταυτισμὸ τους, καὶ πάλι τὸ κέρδος δὲ θὰ εἶναι μικρό. Ἐπειτα μπορεῖ νὰ βοηθηθοῦμε στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησι ἑνὸς ἔργου, ἂν διαπιστωθῇ πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ ἢ ἔχει ἐπηρεαστῆ ἢ ἀντίθετα ἔχει ἐπηρεάσει ἕνα ἄλλο ἔργο, πὺ ἡ χρονολογία του μᾶς εἶναι γνωστὴ. Μὰ κ' ἡ πραγματικὴ αἰσθητικὴ ἀξία τοῦ καθενὸς ἔργου μονάχα ἀπὸ μιὰ τέτοια σύγκρισι πρὸς ἄλλα ὁμοειδῆ καὶ σύγχρονά του θὰ γίνῃ δυνατὸ νὰ ἐκτιμηθῇ καλύτερα καὶ σωστότερα, γιὰτὶ μόνο ἔτσι θὰ ξεχωρίσουν καθαρώτερα κ' οἱ ἀδυναμίες του, ὅπου ὑπάρχουν, καθὼς καὶ τὰ σημεῖα τῆς ὑπεροχῆς του. Δὲν εἶναι λίγα ἐπίσης τὰ λεπτομερειακώτερα ζητήματα, πὺ μπορεῖ νὰ διαφωτίσῃ μιὰ τέτοια σύγκρισι, ὅπως π.χ. τῆς ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου, τῆς ἐρμηνείας δύσκολων χωρίων, μὰ καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἄρτιας ἢ ὄχι παράδοσι τοῦ ἔργου. Τέλος, ἡ ἐξέταση αὐτὴ θὰ διευκολύνῃ πολὺ καὶ τὴν ἄλλη γενικώτερη συγκριτικὴ ἐρευνα τῶν ἑλληνικῶν ἔργων πρὸς τὰ ξένα, γιὰτὶ, ὅταν ξεκαθαρίσωμε ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά τοὺς κοινὸς τὸπους τῶν κρητικῶν δραματικῶν ἔργων, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά, θὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ ἐπισημαεῖς συσχετισμοὺς καὶ θὰ ὀδηγηθοῦμε ἀσφαλέστερα στὴν ἀναζήτησι τῶν ἀληθινῶν προτύπων.

Εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβήτητη ἡ ἀξία τῆς συγκριτικῆς αὐτῆς ἐργασίας, πὺ δὲν εἶναι ἄλλως τε δύσκολο νὰ γίνῃ, γιὰτὶ δὲ χρειάζεται νὰ ἔχωμε παρὰ μονάχα τὰ ἑλληνικά κείμενα καὶ μιὰ γενικὴ κατατόπισι στὰ ζητήματα τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας. Ἐννοεῖται πὼς ἡ σύγκρισι, γιὰ νὰ εἶναι γόνιμη, δὲν πρέπει νὰ περιοριστῆ μονάχα στὴν ὑπόθεσι, στὰ ἀντίστοιχα πρόσωπα καὶ στὰ παράλληλα χωρία, μὰ νὰ περιλάβῃ

καὶ τὰ μερικώτερα παράλληλα ἐπεισόδια καὶ σκηνές, τὴν πλοκὴν, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν θεατρικὴν οἰκονομίαν, τὴν γλῶσσαν, τὸ ὕφος, τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τῶν ἔργων ποὺ θὰ συγκριθοῦν. Σκοπὸς τῆς πρέπει νὰ εἶναι νὰ διαπιστώσῃ ὄχι μονάχα τὶς ὁμοιότητες, μὰ καὶ τὶς διαφορὰς, ὅπου βρεθοῦν νὰ ὑπάρχουν, γιὰτὶ κ' οἱ διαφορὰς εἶναι διδαχτικές.

Ὅσο γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ταιριάζει νὰ συγκριθοῦν ἀναμεταξύ τους, πιστεύω πὼς πρὸ πάντων πρέπει νὰ συγκρίνωμε τὰ ὁμοειδῆ ἔργα, δηλαδὴ τὶς τραγωδίαι χωριστὰ καὶ τὶς κωμωδίαι πάλι χωριστὰ. Ξεκινώντας λοιπὸν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴν κ' ἀπὸ τὶς σκέψεις ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω, ἐτοίμασα μιὰ τέτοια συγκριτικὴ ἐργασία ἀνάμεσα στὶς τρεῖς κρητικὰς κωμωδίαι («Στάθη», «Κατζούρμπο» καὶ «Φορτουνατο»), ποὺ εἶναι κ' οἱ λιγώτερο μελετημέναι²⁶ καί, καθὼς εἶπαμε παραπάνω, δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεθῆ τὰ συγκεκριμένα τους πρότυπα. Τὴν ἐργασία αὐτὴ δὲ μπορῶ ἀκόμη νὰ τὴ δώσω στὴ δημοσιότητα, γιὰτὶ πρέπει νὰ περιμένω καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Κατζούρμπου» ἀπὸ τὸν Ἰ. Κριαρᾶ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω καὶ τὰ δικά του συμπεράσματα γιὰ ὠρισμένα βασικὰ ζητήματα (τῆς χρονολογίας, τοῦ ποιητῆ κλπ.) τοῦ ἔργου αὐτοῦ, γιὰ τὰ ὅποια, παρ' ὅλο ποὺ ἐκεῖνος ἔθεσε πρόθυμα στὴ διάθεσίν μου τὸ κείμενό του, ὅπως τὸ ἔχει καταρτίσει, δὲν ταιριάζει βέβαια νὰ πρωτομιλήσω ἐγώ. Γι' αὐτὸ θ' ἀσχοληθῶ παρακάτω μὲ μιὰ μονάχα ἀπὸ τὶς τρεῖς κωμωδίαι, τὸ «Στάθη», ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησός του. Νομίζω πὼς κ' ἡ ἐξέτασις αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δείξῃ πὼς μποροῦμε, μὲ τὴ βοήθειαν κυρίως τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀναμεταξύ τους, νὰ φτάσωμε σὲ συμπεράσματα ποὺ προάγουν τὴν ἔρευνα.

²⁶) Μονάχα ὁ Σ. Δεινάκης εἶχε κάμει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωσιν στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία «Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἰταλικῆς κωμωδίας τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος ἐπὶ τῶν κρητικῶν κωμωδιῶν», ποὺ περίληψή της, συντομώτατη δυστυχῶς, βρίσκεται δημοσιευμένη στὴν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 36 (1924) σ. 316. Ἀπ' αὐτὴν μαθαίνομε μονάχα πὼς ὁ Δεινάκης ὑποστήριξε πὼς «οἱ κύριοι χαρακτῆρες τῆς ἰταλικῆς κωμωδίας εὐρίσκονται καὶ εἰς τὰς κρητικὰς». Μὰ γιὰ ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω σὰν «κύριοι χαρακτῆρες» θὰ εἶχε κανεὶς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις, ποὺ πείθουν πὼς ὁ προσεκτικὸς κατὰ τὰ ἄλλα ἐρευνητὴς δὲν εἶχε ἐξετάσει ὅσο ἔπρεπε τὸ ζήτημα. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Δεινάκη θὰ συζητηθοῦν στὴν παραπάνω ἐργασία μου.

Β'. Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ «ΣΤΑΘΗΣ» ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ

Ἡ κρητικὴ κωμωδία «Στάθης», ὅπως τὴν ἐπιτιλοφόρησε ὁ ἐκδότης τῆς Σάθας—στὸ χειρόγραφο βρίσκεται ἀνεπίγραφη καὶ δίχως τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ τῆς—μᾶς ἔχει παραδοθῆ μονάχα μὲ ἓνα χειρόγραφο τῆς Βενετιᾶς, πὺ ἀπαρτίζει, μαζὶ μ' ἄλλα, τὸν πολύτιμο Νανιανὸ κώδικα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (cl. XI, cod. XIX, 92 φύλλ. 180—207) τὸ γνωστὸ καὶ γιὰ τ' ἄλλα κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας πὺ περιέχει. Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὴν ἐξέδωκε ὁ Σάθας τὸ 1879²⁷.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πράξεις καὶ 1240 δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους. Στὰ ἐνδιάμεσα τῶν πράξεων ὑπάρχουν δυὸ ἰντερμέδια ἄσχετα μὲ τὴν ὑπόθεσή του. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται σὲ μιὰ μονομαχία Χριστιανῶν καὶ Τούρκων πολεμιστῶν καὶ τὸ δεύτερο σ' ἓνα ἐπεισόδιο τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ «Στάθης» εἶναι μὲ δυὸ λόγια ἢ παρακάτω : Ὁ Στάθης, πὺ ἔχει ἐγκατασταθῆ πρὶν ἀπὸ κάμποσα χρόνια καὶ ζῆ στὸ Κάστρο τῆς Κρήτης, θέλει νὰ παντρέψῃ τὴν κόρη του τὴ Φαίδρα μὲ τὸ γέρο μὰ πλούσιο Ντοτόρο, ἐνῶ τὴν ἀγαπᾷ ὁ νέος Πάμφιλος. Ἡ Φαίδρα ὅμως ἐναντιώνεται στὸ γάμο, γιὰτὶ ἀγαπᾷ κρυφὰ τὸ Χρῦσιππο, νέο πὺ ἔχει ἔρθῃ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸ Κάστρο γιὰ νὰ σπουδάσῃ. Μὰ ὁ Χρῦσιππος πάλι εἶναι ἐρωτευμένος καὶ προξενεύεται μὲ τὴ Λαμπροῦσα, κόρη τοῦ Ντοτόρου, καὶ ἄδικα τὸν ὑποπτεύεται ὁ Στάθης πὺς ἔχει σχέσεις μὲ τὴν κόρη του καὶ τὸν καταγγέλλει. Μὲ τὸν ἐρχομὸ στὸ τέλος τοῦ θετοῦ πατέρα του, τοῦ Γαβρήλη, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, φανερώνεται πὺς ὁ Χρῦσιππος εἶναι γιὸς τοῦ Στάθης, πὺ τοῦ τὸν εἶχαν ἀρπάξει οἱ κουρσάροι μικροί. Ἔτσι ὁ Χρῦσιππος παίρνει γυναῖκα τὴ Λαμπροῦσα κ' ἡ Φαίδρα, ἡ ἀδερφή του, πὺ δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ τὴν πάρῃ πιά ὁ Ντοτόρος, ἀφοῦ ἔκαμε γαμπρό του τὸν ἀδερφό της, παντρεύεται τὸν Πάμφιλο.

Καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ περίληψη, ἡ ὑπόθεση τοῦ «Στάθης» εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκη. Πιὸ ἀπλές, μὰ καὶ μὲ περισσότερες ὁμοιότητες ἀναμεταξύ τους, εἶναι οἱ ὑποθέσεις τῶν δυὸ ἄλλων κρητικῶν κωμωδιῶν, τοῦ «Φορτουνάτου» καὶ τοῦ «Κατζούρμπου». Σ' αὐτὲς ἔχομε ἓνα μονάχα ζευγάρι νέων ἐρωτευμένων (Φορτουναῖτος-Πετρονέλλα, Νικολὸς-Κασσάντρα), πὺ τὴν ἔνωσή τους τὴ δυσκολεύει ὁ γέρος ἀντεραστῆς τῆς κόρης (Λούρας στὸ «Φορτουναῖτο», Ἀρμένης

²⁷) Κ. Ν. Σάθας, Κρητικὸν Θεάτρον σ. 103—176 (βλ. καὶ προλεγόμενα σ. κ'—κστ').

στον «Κατζουρμπο»), πού ἡ μητέρα της τὸν προτιμᾷ γιὰ τὰ πλούτη του, στὸ τέλος ὁμῶς φανερώνεται πὼς εἶναι πατέρας τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ζευγάρι (τοῦ νέου στὸ «Φορτουνατο», τῆς νέας στὸν «Κατζουρμπο») καὶ τότε φυσικὰ αὐτὸς ὑποχωρεῖ καὶ δίδει τὴ συγκατάθεσή του γιὰ τὴν ἔνωση τῶν δυὸ νέων. Στὸ «Στάθη» ἔχομε δυὸ ζευγάρια (Χρῦσιππος-Λαμπροῦσα καὶ Πάμφιλος-Φαίδρα) κι' ὁ ρόλος τοῦ γέρου ἀντεραστῆ καὶ πατέρα τοῦ χαμένου παιδιοῦ δὲν εἶναι συγκεντρωμένος σ' ἓνα, μὰ μοιρασμένος σὲ δυὸ πρόσωπα (τὸ Ντοτόρο καὶ τὸ Στάθη), πού ὁ πρῶτος εἶναι πατέρας τῆς πρώτης νέας κι' ὁ δεύτερος πατέρας τοῦ ἀγαπημένου της, καθὼς καὶ τῆς ἄλλης νέας· ἀντίθετα λείπουν ἐντελῶς ἡ φιλάργυρη μητέρα τῆς νέας κ' ἡ ὑπηρέτριά της· τὰ πράματα περιπλέκονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς Φαίδρας ὄχι γιὰ τὸν Πάμφιλο, πού τὴν ἀγαπᾷ, μὰ γιὰ τὸ Χρῦσιππο, πού αὐτὸς πάλι ἀγαπᾷ ἄλλην. Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριώτερες διαφορὲς τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες κρητικὲς κωμωδίες. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔχει μεγάλες ὁμοιότητες μ' αὐτὲς, εἴτε μὲ τὶς δυὸ μαζὶ εἴτε μὲ τὴν καθεμιὰ χωριστά, καὶ στὰ πρόσωπα καὶ στὶς σκηνές. Ἡ ἀντιστοιχία εἶναι μεγαλύτερη στὰ δευτερεύοντα πρόσωπα, παρμένα στερεότυπα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κωμωδία, ὅπως εἶναι ὁ ψευτοπαλληκαρῆς Μπράβος κι' ὁ δοῦλος του ὁ Πετροῦτσος (ἀντιστοιχία : Τζαβάρλας-Μπερναμποῦτσος στὸ «Φορτουνατο» καὶ Κουστουλιέρης-Κατζουρμπος στὸν «Κατζουρμπο»), ὁ σχολαστικὸς Δάσκαλος (ἔτσι καὶ στὶς ἄλλες δυὸ), ὁ πονηρὸς ὑπηρέτης Φόλας (ἀντίστ. Μποζίκης στὸ «Φορτ.» καὶ Μούστρουχος στὸν «Κατζ.»), οἱ προξενήτρες Φλουροῦ κι' Ἀλεξάντρα (ἀντίστ. Πετροῦ στὸ «Φορτ.» καὶ Ἀρχολιά κι' Ἀννέζα στὸν «Κατζ.»), κι' ὁ ὑπηρέτης Ἀρέτας (ἀντίστ. Κατζάραπος στὸν «Κατζουρμπο»).

Ὁ «Στάθης» δὲν παρουσιάζει λιγώτερο ἐνδιαφέρον ἀπ' ὅ,τι οἱ δυὸ ἄλλες κρητικὲς κωμωδίες. Παρ' ὅλη τὴν ἀθυροστομία καὶ τὴν τραχύτητα πού συναντοῦμε στὶς ἐκφράσεις του—γνώρισμα κοινὸ τῶν κωμωδιῶν τῆς ἐποχῆς του—δὲν τοῦ λείπουν οὔτε ἡ ἐξυπνάδα κ' ἡ εὐστροφία τοῦ διαλόγου, οὔτε κάποια ποιητικὴ πνοή, πού ἀναδίδεται ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐκφραστικὸς καὶ καλοδουλεμένους στίχους του. Ὁ ἄγνωστος ποιητὴς του, πού ὁ Σάθας τὸν ταυτίζει μὲ τὸ Φόλα, τὸν ἀστεῖο ὑπηρέτη τῆς κωμωδίας²⁸, φαίνεται πὼς εἶχε κάποια μόρφωση

²⁸) Κ. Ν. Σάθας, ὁ.π. σ. κ' κ.έξ. Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς εἶναι συζητήσιμος (πρβλ. καὶ Μ. V a l s a , Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle, 1931 σ. 18), δὲ θὰ τὸν ἐξετάσωμε ὁμῶς ἐδῶ. Πάντως, κι' ἂν δεχτοῦμε πὼς ἔγραψε τὴν κωμωδία τὸ πρόσωπο πού ὑποδυόταν τὸ ρόλο τοῦ Φόλα, δὲ φαίνεται πιθανὸ πὼς αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ πραγματικὸ του ὄνομα.

κ' ἤξερε ὄχι μονάχα ἰταλικά καὶ λατινικά, πού τὰ μεταχειρίζεται γιά νά διανθίσῃ τὴν ὁμιλία τοῦ σχολαστικοῦ Δασκάλου²⁹, μὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά³⁰. Δυστυχῶς τίποτε ἄλλο δὲ μπορούμε νὰ ξέρωμε γι' αὐτόν, παρὰ μόνο πὼς ἔζησε κ' ἔγραψε τὸ ἔργο του στὸ Μεγάλο Κάστρο (Χάντακα) τῆς Κρήτης, καθὼς φανερώνει ὄχι μονάχα ἡ γλῶσσα του, πού ἔχει ἀφθονὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος³¹, μὰ κ' ἡ ὑπόθεσή του, πού διεξάγεται, καθὼς ἀναφέρεται ρητά, στὸ Κάστρο³², προῶμι πού συμβαίνει ἐπίσης καὶ μὲ τὶς ἄλλες δυὸ κρητικὲς κωμωδίες.

Ἴσαμε σήμερα ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα περιορίστηκε μονάχα στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ «Στάθης» καὶ τῆ διόρθωση ἀρχετῶν σφαλμάτων τῆς ἐκδοσης Σάθα³³, δὲν προχώρησε ὅμως σὲ ἄλλη οὐσιαστικώτερη μελέτη τοῦ ἔργου. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς γενικὲς καὶ σκόρπιες παρατηρήσεις³⁴, δὲν ἔγινε καμμιά εἰδικώτερη συστηματικὴ ἐξέταση τῶν

²⁹) Βλ. πράξ. Β' στ. 99—184, 275—284 καὶ Γ' στ. 101—144, 231—352 καὶ 423—458.

³⁰) Πρβλ. πράξ. Γ' στ. 343—350, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὁμηρικὴ εἰκόνα γιά τὶς δυὸ πύλες τῶν ὄνειρων (Ὀδύσσεια τ. 562—567), πού τὴν ἔχει ἀπομιμηθῆ — καθὼς μᾶς λέει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής (στ. 344 : «καὶ τὸν Ὀμηρο σὲ τοῦτο ἱμιτάσει») — καὶ ὁ Βιργίλιος (πρβλ. Αἰνεῖάδ. βιβλ. VI στ. 439—444).

³¹) Στὸ κείμενο ἀπαντοῦν κατὰ κανόνα σχεδὸν οἱ χρονικά αὐξημένοι ρηματικοὶ τύποι (ἤκαμα, ἤδωκα, ἤφηκα κλπ.). Ἀναφέρουμε ἐπίσης τοὺς χαρακτηριστικοὺς τύπους τοῦ ἀνατολικοῦ ἰδιώματος *περίσσα* (Α στ. 103, Β 13, 159, 255, Γ 312, 413), *μερά*, ἢ (Α 89, 92, Γ 14, 77, 78), *ζηλιαρά*, ἢ (Γ 379), *δικίμασε* (Β 250), *ἔδε* (Α 113, Β 98) καὶ *ἔδα* (Γ 253), *χερότερα* (Γ 403), *ἀνεγνωριστικά* (Γ 353), *σύρονω* (Γ 18, 21, 200, 444) κλπ.

³²) Βλ. Α στ. 248 («ἐδῶ στὸ Κάστρο») καὶ Β 70· πρβλ. καὶ Γ 76 («στὴ χώρα τὴν μητρόπολη») καὶ Α 42 («ς τούτη τὴν ἄξα χώρα»). Σὲ πολλὰ μέρη ἐπίσης ἀναφέρεται ὁ δούκας τῆς Κρήτης (Γ 11 κ.ἐξ., 106, 134—136, 166, 229, 255, 418—420), πού ἔδρα του εἶχε, καθὼς εἶναι γνωστό, τὸ Κάστρο. Ἄλλου πάλι ἀναφέρεται τὸ λιμάνι («πόρτο» : Β 326, 333), καθὼς καὶ τὸ ἀπέναντι νησάκι τῆς Ντίας (Α 260).

³³) Βλ. τὴ βιβλιογραφία πού σημειώσαμε παραπάνω στὴ σημ. 8.

³⁴) Γιά τὸ «Στάθης», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διορθωτικὲς ἐργασίες πού σημειώσαμε, βλ. καὶ τὰ παρακάτω δημοσιεύματα : D. H. H e s s e l i n g , Histoire de la littérature grecque moderne, traduite du néerlandais par N. P e r n o t , Paris 1924 σ. 28—29.—M. V a l s a , Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle. Extrait de «L'Acropole», revue du monde hellénique, de juillet - septembre 1931 σ. 18—19.—Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη τόμ. 11 (1931) σ. 724 ἄρθρ. «Στάθης» ὑπὸ Ἡ. Π. Β (ο υ τ ι ε ρ ῖ δ η). — ΜΕΕ τόμ. 22 (1933) σ. 272 ἄρθρ. «Στάθης» ὑπὸ Γ. Μ. Β (α λ έ τ α). — Ἡ λ ί α Π. Β ο υ τ ι ε ρ ῖ δ η , Σύνοψη Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000—1930), Ἀθήνα 1933 σ. 224—226.—Ἄ ρ. Κ α μ π ά ν η , Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τετάρτη ἐκδοσις, Ἀθήνα χ.ἔ. [=1935] σ. 78.

κυρίων ζητημάτων τῆς κωμωδίας, ὅπως εἶναι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς της, οἱ πηγές της, ἡ γλῶσσα, ἡ στιχουργία, ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία της κλπ. Τὴν ἐξέταση αὐτὴ ὅμως θὰ τὴν κάμῃ ὑποχρεωτικὰ ἐκεῖνος ποὺ θ' ἀναλάβῃ νὰ ἐτοιμάσῃ — μὲ τὴ βοήθεια πάντα καὶ τῆς ἀνέκδοτης προεργασίας τοῦ Ξανθοῦδίδου — τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου, ποὺ τόσο μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ προσπαθήσωμε νὰ διαφωτίσωμε ἓνα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτά, τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησιν τοῦ «Στάθης».

Γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς γράφτηκε ὁ «Στάθης», δὲν ἔχομε καμμιά μαρτυρία ἀπὸ πουθενά. Στὸ Νανιανὸ χειρόγραφο, ποὺ εἶναι, καθὼς εἶδαμε, τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου, δὲ σημειώνεται καμμιά χρονολογία σχετικὴ μὲ τὴ συγγραφὴ του. Κι' ὅμως ἡ χρονολόγησιν τοῦ Στάθης ἔχει σημασία ὄχι μονάχα γιὰ τὸ ἴδιο τοῦτο τὸ ἔργο, μὰ καὶ γιὰ τὴν βοήθησιν ἐπίσης στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησιν ἑνὸς ἄλλου ἔργου τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, τοῦ «Γύπαρης»: Ὁ «Στάθης» ἔχει τὸν ἴδιο τὸν πρόλογο τοῦ «Γύπαρης», περικομμένο ὅμως, πρᾶμα ποὺ δείχνει πὼς ὁ «Γύπαρης» προηγεῖται χρονολογικά, ἀποτελεῖ δηλαδή ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τοῦ Στάθης τὸν *terminus ante quem* γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ «Γύπαρης»³⁵. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἔχει διπλὴ ἀξία τὸ νὰ καθοριστῇ, ἔστω καὶ μὲ κάποια προσέγγισιν, πότε γράφτηκε ὁ «Στάθης».

Πρῶτος ὁ Κ. Σάθας ὑποστήριξε πὼς ὁ «Στάθης» «ἐγράφη καὶ ἐδιδάχθη ἐν Κρήτῃ ἐπὶ τῆς μακρᾶς τῶν Ὀθωμανῶν πολιορκίας, ὡς κρίνομεν ἐκ τοῦ μετὰ τὴν πρώτην πρᾶξιν ἐμβαλλομένου ἀσχέτου πρὸς τὸ κύριον δράμα ἐπεισοδίου (*intermedio*), τοῦ ἔχοντος ὑπόθεσιν τὴν ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν αἰχμαλωσίαν ὥραίας χριστιανῆς καὶ τὴν ὑπὸ Κρητῶν ὀπλιτῶν ἐλευθέρωσιν αὐτῆς»³⁶, δηλαδή μεταξὺ 1648—1669. Τὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ Σάθα δέχτηκαν κ' ἐπανάλαβαν πολλοὶ ἴσαμε σήμερα³⁷.

Γιὰ νὰ εἶναι ὅμως σωστὸς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα, χρειάζονται ἀπαραίτητα οἱ ἐξῆς δυὸ προϋποθέσεις: α) νὰ εἶναι πραγματικὰ γραμ-

³⁵) Βλ. Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρις σ. 139.

³⁶) Κ. Ν. Σ ά θ α, Κρητικὸν Θεάτρον σ. κ'.

³⁷) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ η ς στὸ περιοδ. «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 (1921) σ. 71, Μ. V a l s a, Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle σ. 18 (πρβλ. καὶ σ. 10), Γ. Μ. Β (α λ έ τ α ς) στὴ ΜΕΕ τόμ. 22 (1933) σ. 272, Ἡ λ. Π. Β ο υ τ ι ε ρ ῖ δ η ς, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1933 σ. 225 κ.ά. Πρβλ. καὶ J o h n M a n r o - g o r d a t o, The Greek Drama in Crete in the seventeenth century, «Journal of Hellenic Studies» vol. XLVIII (1928) σ. 86 σημ. 29.

μένο τὸ παραπάνω πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου κι' ὄχι παρμένο ἀπ' ἄλλο ἔργο καὶ β) ν' ἀναφέρεται πραγματικὰ στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Μὲ τὴν ἀναίρεση καὶ τῆς μιᾶς ἔστω ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς προϋποθέσεις ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα παύει βέβαια νὰ ἔχη καὶ τὴν παραμικρὴ ἀξία. Ἐπειδὴ ὅμως ἴσαμε σήμερα δὲν εἶχε ἀναιρεθῆ καμμιά ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς (ἢ δευτέρη οὔτε κἂν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ ἀπὸ κανένα καὶ γιὰ τὴν πρώτη μονάχα ἀμφιβολίες ἐκφράστηκαν ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη⁸⁸ καὶ τὸν Κριαρᾶ⁸⁹, πὺ δὲν ἔφτασαν ὅμως στὸ σημεῖο ν' ἀποκλείσουν κάθε δυνατὸτητα ὀρθότητάς της), γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα διατηροῦσε ἴσαμε τώρα κάποια σχετικὴ ἀξία. Καὶ τὴν ἀξία ὅμως αὐτὴ τὴ χάνει ἐντελῶς, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὺ θ' ἀποδείξωμε, ὅπως θὰ γίνῃ ἀμέσως, πὺς ἡ δευτέρη προϋπόθεση εἶναι ὀλότελα λάθεμένη : τὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» — εἴτε γράφτηκε εἴτε ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου — δὲν ἀναφέρεται, ὅπως πίστεψαν ὅλοι ἴσαμε σήμερα ἀκολουθώντας τὸ Σάθα, στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Αὐτὸ θὰ τὸ βεβαιωθοῦμε ἀπὸ μιὰ προσεχτικώτερη ἐξέτασή του.

Στὸ ἰντερμέδιο αὐτό, πὺ ἐπιγράφεται «ἰντερμέδιο τῆς μορέσκας» κ' εἶναι συντομώτατο (ἔχει 48 στίχους), παρουσιάζεται ἓνας Τοῦρκος στρατηγός, ὁ Τζελεπῆς, πὺ ἔχει ἀρπάξει μιὰ κοπέλα χριστιανὴ καὶ φροντίζει νὰ τὴν καλοπιάσῃ μὲ γλυκόλογα, ἐνῶ αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὸν κάμῃ νὰ ντραπῆ γιὰ τὴν πράξη του (στ. 1-22). Τότε ὅμως παρουσιάζονται 4 «καβαλλιέροι χριστιανοὶ γυρεύοντας τὴν κορασίδα», μονομαχοῦν μὲ τὸ Τζελεπῆ καὶ τοὺς ἄλλους 3 Τούρκους συντρόφους του, τοὺς νικοῦν, τοὺς αἰχμαλωτίζουν καὶ τοὺς παίρνουν πίσω τὴν κόρη καὶ τὰ λάφυρα (στ. 23-48). Καμμιά ἄλλη μνεῖα τόπου ἢ προσώπου δὲ γίνεται στὸ ἰντερμέδιο, οὔτε ἀναφέρεται πουθενὰ ἡ Κρήτη ἢ τὸ Κάστρο. Γιὰ πολιορκία τὸ μόνο πὺ λέγεται εἶναι ἓνας ἀόριστος ὑπαινιγμός, πὺ βρίσκομε στὰ λόγια τῆς κόρης, στοὺς στίχους 13-14' ὡς παραθέσωμε ὀλόκληρη τὴν ὁμιλία τῆς κόρης στὸν Τοῦρκο στρατηγὸ (στ. 9-16) :

10 *Ἄδικο ἔχεις, στρατηγέ, μιὰ κόρη ὡσὰν ἐμένα,
ὅπὺ δὲν ἦκαμα κακὸ στὴ μάχη σας κανένα,*

⁸⁸) Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ῆ ς ὁ.π. Ὁ Ξανθουδίδης μολαταῦτα δέχεται τὴ χρονολόγησιν τοῦ Σάθα.

⁸⁹) Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρις σ. 139 — 140. Ὁ Κριαρᾶς νομίζει πὺς τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» μπορεῖ καὶ νὰ τὸ πρόσθεσε ὁ ἀντιγραφέας, παίρνοντάς το ἀπ' ἄλλο ἔργο, χωρὶς ὅμως καὶ ν' ἀποκλείῃ πὺς μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ.

νὰ θές ἀπὸ τῆς μάνας μου τὴ σπλαχνικὴ τῆ ἀγκάλῃ
νὰ μ' ἐξορίσης τὴ πτωχὴ μὲ πίκρα μου μεγάλη.

Ὁ βασιλιᾶς σας πολεμᾶ κ' εἰσὲ λιγάκι ὦρα
παίρνει καὶ μπαίνει νικητῆς στὴν ἐδική μας
[χώρα.

15 Δὲν εἶν' ἐμὴ νουὸς στρατηγοῦ τὸν πόλεμο ν' ἀφήσῃ
καὶ νὰ γυρεύῃ μοναχὰς μιὰ κόρη νὰ νικήσῃ⁴⁰.

Οἱ στίχοι ὅμως αὐτοὶ ὄχι μονάχα δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς πείσουν πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου, μὰ ἀντίθετα μᾶς προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ ν' ἀποκλείσωμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή: Πρῶτα-πρῶτα μιλοῦν γιὰ βασιλιᾶ τῶν Τούρκων (πρβλ. καὶ τὸν παρακάτω στίχο 32), πὸν πολεμᾶ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του γιὰ νὰ κυριέψῃ τὴν πατρίδα τῆς χριστιανῆς αἰχμάλωτης. Εἶναι ὅμως ἱστορικὰ ἐξακριβωμένο πὼς στὴν ἐκστρατεία καὶ τὸν πόλεμο τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη (1645-1669) δὲν ἔλαβε μέρος αὐτοπροσώπως οὔτε ὁ σουλτάνος Ἰμπραήμ (1640-1648), οὔτε ὁ διάδοχός του ὁ Μεχμέτ ὁ Δ' (1648-1687)⁴¹. Ἦταν ἀδύνατο λοιπὸν ὁ ποιητῆς τοῦ Ἰντερμέδιου, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, νὰ πέσῃ σὲ μιὰ τόσο στοιχειώδη ἀνακρίβεια. Ἐπειτα ἡ κόρη λέει πὼς ἡ πατρίδα της εἶναι ἐτοιμὴ νὰ ὑποκύψῃ «εἰσὲ λιγάκι ὦρα». Τὰ λόγια ὅμως αὐτά, κι' ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε πὼς δὲν εἶναι ἀταίριαστα στὸ στόμα μιᾶς κόρης αἰχμάλωτης καὶ φοβισμένης, πὸν πασκίζει ν' ἀλαφρύνῃ τὴ θέση της μὲ κάθε τρόπο (παρ' ὅλο πὸν κι' αὐτὸ εἶναι ἀπίθανο, γιὰ τὴν ὑπόλοιπα λόγια τῆς κόρης δείχνουν ἀντίθετα ψυχραιμία κι' ἀξιοπρέπεια), δὲ θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ τὰ γράψῃ ὁ κρητικὸς ποιητῆς τοῦ «Στάθη», πὸν ἔμενε στὸ Κάστρο, ἂν αὐτὸ ἦταν τότε πολιορκημένο. Πὼς ἦταν δυνατὸ νὰ προδικάζῃ τὴ σύντομη παράδοση τῆς πατρίδας του, τὴν ὦρα τοῦ ὑπέροτατου ἀγῶνα της, σὲ ἔργο του, πὸν θὰ τὸ ἔβλεπαν νὰ παριστάνεται οἱ πολιορκημένοι ὑπερασπιστὲς τῆς πόλης; Γι' αὐτοὺς ἦταν φυσικὸ νὰ γράψῃ ὄχι λόγια ἠττοπάθειας, μὰ ἀντίθετα λόγια ἐνθάρρυνσης, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαμε ὁ Φώσκολος, ὁ ποιητῆς τοῦ «Φορτουνάτου», πὸν μ' ὅλο πὸν ἔγραφε στὴν τελευταία κι' ἀποφασιστικὴ περίοδο τῆς πολιορκίας (1667-1669), ὅταν πιά φαινόταν καθαρὰ νὰ πλησιάζῃ τὸ μοι-

⁴⁰) Στὰ χωρία τοῦ «Στάθη», πὸν παραθέτομε ἀπὸ ὄψω καὶ πέρα, δὲν ἀκολουθοῦμε πάντα τὴν γραφὴν καὶ τὴν ὀρθογραφία τῆς ἐκδοσης Σάθα.

⁴¹) Βλ. J. H a m m e r, Geschichte des Osmanischen Reiches ἐκδ. 2η, τόμ. III, Pesth 1835 σ. 252—635 (βιβλ. 50—55), ὅπου παρακολουθοῦνται μὲ ἀκρίβεια οἱ δύο αὐτοὶ σουλτάνοι σὲ κάθε τους μετακίνηση στὸ διάστημα τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου.

ραῖο τέλος, ὅμως στὸν πρόλόγό του (στ. 89-118) προβλέπει, μ' αἰσιοδοξία ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη ἀπὸ τὶς περιστάσεις, τὴ συντριβὴ τῶν Τούρκων καὶ τὴ γρήγορη ἀπελευθέρωση τοῦ Κάστρου καὶ στὸν ἐπίλογο εὐχεται πάλι στοὺς θεατῆς (Ε στ. 413):

χρόνους πολλοὺς καὶ λευτεριά σὰ σπήτια σας νὰ δῆτε

Γεννᾶται ὅμως τώρα φυσικὸ τὸ ἐρώτημα: ἀφοῦ τὸ ἰντερμέδιο δὲν ἀναφέρεται στὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου, τότε ποῦ ἀναφέρεται καὶ πῶς ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τῶν Τούρκων σ' αὐτό; Τὴν ἐξήγηση θὰ τὴ βροῦμε, ὅταν τὸ συγκρίνωμε μὲ τὰ ἰντερμέδια τῶν ἰταλικῶν καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν δραμάτων. Εἶναι γνωστὸ πῶς ἡ χρήση τῶν ἰντερμεδίων εἶχε ἐπικρατήσῃ στὴν ἰταλικὴ δραματικὴ ποίηση, καὶ ἰδιαίτερα στὴν κωμωδιογραφία, ἀπὸ πολὺ νωρὶς, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα⁴². Τὰ σύντομα αὐτὰ θεατρικὰ κομμάτια, ποὺ ἦταν παρέμβλητα σὰ ἐνδιάμεσα τῶν πράξεων τῶν δραμάτων κ' εἶχαν ὑπόθεση ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὰ, παρμένη συνήθως ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία, ἦταν συνδυασμένα μὲ μουσικὴ καὶ χορὸ, ποὺ συνήθως ἦταν ἐνόπλιος καὶ συνώδευε μονομαχίες. Οἱ θεαματικὲς αὐτὲς μονομαχίες, καθὼς μᾶς λέει ὁ εἰδικὸς μελετητὴς τῆς ἰταλικῆς κωμωδίας, ὁ Sanesi⁴³, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ πρόσωπα μεταμφιεσμένα σὲ Μαύρους (Mori) καὶ Τούρκους· γι' αὐτὸ καὶ λῆραν τὸ ὄνομα *moresche*⁴⁴, ὅπως ἐπιγράφεται καὶ τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη». Ὡστε ἡ εἰσαγωγὴ Τούρκων σὰ ἰντερμέδια, ποὺ συνήθως μονομαχοῦν μὲ Χριστιανούς (*moresca*), ἦταν πολὺ συνηθισμένη ἀπὸ παλιὰ στὴν ἰταλικὴ δραματικὴ ποίηση. Μὰ καὶ σὲ ἰντερμέδια τῶν κρητικῶν δραμάτων, παρ' ὅλο βέβαια ποὺ τὰ περισσότερα ἔχουν μυθολογικὴ ὑπόθεση (ὅπως τὰ 4 ἰντερμέδια τοῦ «Φορτουνάτου», τὰ 3 τελευταῖα τοῦ «Κατζούρμπου» καὶ τὸ 2ο τοῦ «Στάθη»)⁴⁵, συναντοῦμε Τούρκους. Ἐτσι στὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Κατζούρ-

⁴²) Βλ. Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας ὑπὸ Ἀ δ ὄ λ φ ο υ Γ ἄ σ π α ρ η μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ὑπὸ Ἀ γ γ ἑ λ ο υ Β λ ἄ χ ο υ τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1903 (Βιβλιοθήκη Μαρασλή) σ. 751 — 752 καὶ πρὸ πάντων I r e n e o S a n e s i , La Commedia, τόμ. I, Milano χ.ε. [=1911] (στὴ σειρὰ «Storia dei Generi Letterari Italiani», Casa editrice Dottor Francesco Vallardi) σ. 144—145 (πρβλ. καὶ σ. 226—227).

⁴³) I r . S a n e s i , ὁ.π. σ. 144.

⁴⁴) Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τῆς μορέσκας ἀπὸ τοὺς Μαύρους (τῆς Ἰσπανίας) βλ. Κ. Ν. Σ ἄ θ α , Κρητικὸν Θεάτρον σ. πθ' σημ. 1 καὶ Σ τ . Ε α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ , Ἐρωφίλη σ. στ' σημ. 2.

⁴⁵) Μιὰ ἰδιαίτερη ἐξέταση τῶν ἰντερμεδίων τῶν κρητικῶν δραμάτων θ' ἄξιζε νὰ γίνῃ, ἀφοῦ δημοσιευτοῦν κι' ὅσα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀνέκδοτα. Γιὰ τὴν ὥρα βλ. μονάχα ὅσα γράφει γι' αὐτὰ ὁ Μ. V a l s a , Le Théâtre Crétois au XVIIe siècle σ. 12—14.

μπου»⁴⁶ μᾶς παρουσιάζονται, καθὼς μᾶς δείχνει κι' ὁ κατάλογος τῶν προσώπων, οἱ: «*Βασιλέας Τοῦρκος τῶν Ἱεροσολύμων, Ἴσμὲν μάγος καὶ σύμβουλος,.... γιανίτζαροι ὑπηρέτες τοῦ βασιλέως καὶ Κλορίντα, κόρη Τοῦρκα πολεμάρχα*». Ἐδῶ δὲν ἔχομε μορέσκα, ἔχομε ὅμως πάλι μιὰ κόρη χριστιανή, τὴ Σωφρόνια, πὺ καταδικάζεται νὰ καῖ, μὰ στὸ τέλος γλυτώνει. Ἐπίσης στὰ ἰντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης», πὺ εἶναι παρμένα, καθὼς ἀπόδειξε ὁ Bursian, ἀπὸ τὴν «Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλήμ» τοῦ Τάσου, συναντοῦμε καὶ Τούρκους καὶ μορέσκα καὶ γενικὰ μεγαλύτερες ἀκόμη ὁμοιότητες μὲ τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη»: κ' ἔδῶ ἔχομε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά Τούρκους πολεμιστὲς μὲ τὸ βασιλιᾶ τους τὸ Σολιμάνο, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη χριστιανούς «καβαλλιέρους» (=ἰππότες) μὲ τὸ στρατηγὸ τους τὸ Ρινάλδο (πὺ προσπαθεῖ νὰ τὸν τυλίξη μὲ τὰ μάγια καὶ τὰ θέλγητρά της ἢ ὡραία κόρη Ἀρμίντα) καὶ τὸν ἀρχηγὸ τους τὸ Γοφρέδο· οἱ Τοῦρκοι μονομαχοῦν μὲ τοὺς χριστιανούς δυὸ φορές (Ἰντερμ. 3ο στ. 121-126 καὶ 4ο στ. 77-78) καὶ νικοῦνται. Ὡστε μὲ τὰ παραπάνω ἰντερμέδια εἶναι σωστὸ νὰ συσχετιστῇ καὶ τὸ πρῶτο ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη», πὺ ἔχει καὶ ἀρκετὲς ὁμοιότητες μ' αὐτά⁴⁷, καὶ ἔτσι νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρουσία τῶν Τούρκων σ' αὐτό, πὺ μοναδικὸς της προορισμὸς ἦταν νὰ προσφέρῃ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸ θεαματικὸ παιγνίδι τῆς μορέσκας. Ὅσο γιὰ τὴ χρονικὴ του τοποθέτηση, βέβαια δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ πὺς ἀναφέρεται, καθὼς αὐτά, στὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν, γιὰτὶ ἔδῶ οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι οἱ πολιορκημένοι, μὰ οἱ πολιορκητὲς. Μπορεῖ ὅμως πολὺ καλὰ ν' ἀναφέρεται σὲ μιὰν ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μὲ τοὺς Τούρκους στοὺς αἰῶνες ἐκείνους τῆς ραγδαίας κατακτητικῆς ἐξάπλωσης τῶν τελευταίων στὴν Εὐρώπη. Ἡ ἱστορία ἀναφέρει, ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα κι' ὕστερα, πολυάριθμες τέτοιες συγκρούσεις καὶ πολιορκίες χριστιανικῶν πόλεων ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πὺ ἀργότερα ἔφτασαν ν' ἀπειλήσουν καὶ τὴ Βιέννη ἀκόμη. Ἀπ' αὐτὲς εἶχαν πάρει τὸ θέμα τους τὰ ἰντερμέδια τῶν ἰταλικῶν κωμωδιῶν καὶ τὸ εἶχαν τυποποιήσει ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ὡστε τὸ ἰντερμέδιο τοῦ «Στάθη» δὲν εἶναι παρὰ ἀπομίμηση ἑνὸς ἀρκετὰ συνηθισμένου θέματος τοῦ ἰταλικοῦ θεάτρου. Δὲν εἶναι καμμιά ἀνάγκη ν' ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸν Τουρκοκρατικὸ πόλεμο, οὔτε καὶ ταιριάζει, καθὼς εἶδαμε παραπάνω. Κανένα ἄλλο, ἄλλως

⁴⁶) Τὰ ἰντερμέδια τοῦ «Κατζούρμπου» εἶναι, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ἀνέκδοτα καὶ βρίσκονται στὸ κεφαλληνιακὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης πὺ περιέχει τὸ ἔργο (φ. 54r—67v), ἀπ' ὅπου τὰ μελετήσαμε.

⁴⁷) Ἀναφέραμε παραπάνω τὶς κυριώτερες μονάχα. Μιὰ εἰδικώτερη ἐξέταση θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ δείξῃ τὸ πρᾶμα καλύτερα.

τε, ἰντερμέδιο κρητικοῦ δράματος δὲν ἀναφέρεται σὲ σύγχρονα περιστατικά.

Ἔτσι λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σάθα γιὰ τὴ χρονικὴ τοποθέτηση τοῦ «Στάθη» στὴν ἐποχὴ τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου καταντᾶ χωρὶς καμμιά ἀποδεικτικὴ ἀξία, ἀφοῦ ἀποδείχτηκε πὼς δὲ στηρίζεται σὲ σωστὴ βάση. Γιὰ νὰ προχωρήσωμε λοιπὸν στὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς χρονολογίας τοῦ «Στάθη» καὶ νὰ καθορίσωμε τὰ χρονικὰ ὅρια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα γράφτηκε τὸ ἔργο, πρέπει νὰ ζητήσωμε καὶ νὰ βροῦμε ἄλλες ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις πιδσίγουρες. Τέτοιες ἐνδείξεις, πὺ ἂν καὶ δὲν ἔχουν βέβαια τὴν κατηγορηματικὴ δύναμη ἀποδείξεων, εἶναι ὅμως, καθὼς νομίζομε, ἀρκετὰ πειστικὲς, πιστεύομε πὼς μπορέσαμε νὰ βροῦμε στὸ ἔργο, γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ *terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς του. Ποῦ μᾶς ὡδηγοῦν οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς; Καθὼς θὰ φανῆ ἀμέσως, μᾶς κάνουν νὰ θεωρήσωμε ἀρκετὰ πιθανὴ τὴν ἐκδοχὴ πὼς ὁ «Στάθης» ἐγράφηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1648)⁴⁹, ἐκδο-

⁴⁹) Ἡ πολιορκία τοῦ Μεγάλου Κάστρου τῆς Κρήτης ἄρχισε τὸ 1648, τρία χρόνια μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη (1645), κ' ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῶν Χανιωῶν (Αὐγουστος 1645), τοῦ Ρεθέμνου (Νοέμβρης 1646) καὶ πολλῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιωῶν. Κράτησε 21 ὁλόκληρα χρόνια, μέχρι τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1669, πὺ τὸ Κάστρο παραδόθηκε μὲ συνθηκολόγηση. Στὸ μακρὸ αὐτὸ διάστημα, ὁ ἀγῶνας εἶχε πολλὲς διακυμάνσεις. Ἡ μεγαλύτερὴ του ἔνταση σημειώθηκε στὰ δυὸ πρῶτα καὶ στὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας. Φυσικὰ μεσολαβοῦσαν καὶ διαστήματα ἡσυχίας, ὁ συνεχὴς ὅμως ἀποκλεισμὸς τῆς πόλης τὸν καιρὸ πὺ ὁλόκληρο τὸ ἄλλο νησί εἶχε πιά πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων δὲ μπορούσε παρὰ νὰ τὴν κρατῆ σ' ἀδιάκοπο πολεμικὸ συναγερμὸ, Γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου καὶ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο γενικώτερα ἀξιόλογη ἑλληνικὴ πηγὴ εἶναι ὁ σύγχρονος τῶν γεγονότων Κρητικὸς στιχουργὸς Μαρίνος Τζάνης Μπουνιαλῆς (βλ. τὴν ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὸν Ἄ γ α θ . Ξ η ρ ο υ χ ἄ κ η, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645 — 1669) ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση, Μαρίνου Ζάνε, ἐν Τεργέστη 1908 σ. 121—589). Γιὰ τὸ ζήτημα πὺ ἐξετάζομε στὴ μελέτη αὐτὴ δὲν ἐκρίναμε ἀναγκαῖο νὰ καταφύγωμε καὶ σ' ἄλλες πηγές. (Βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου βρῖσκει ὁποῖος θέλει στὴ μελέτη τοῦ Γ. Α. Σ ή φ α κ α, Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» τόμ Α' (1938) σ. 209 κ.ἐξ.). Ὁ Μπουνιαλῆς μᾶς δίδει πιστὴ καὶ παραστατικὴ περιγραφή τοῦ μακρόχρονου αὐτοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀδιάκοπης ἄμυνας τοῦ ξακουσμένου Κάστρου· πρβλ. π.χ. σ. 354 (ἐκδ. Ξηρουχάκη στ. 9 κ.ἐξ.), ὅπου ἡ πόλη προσωποποιούμενη λέει :

10 ... Ὡς δέκα χρόνοι πάσινε πὺ μ' ἔχου σφάλισμένη
 κι' ὄλημερὶς μὲ πολέμου Τούρκοι καταραμένοι.
 Μιὰ μάχη δὲν ἀκούστηκε ὡσὰν τὴν ἐδική μου
 καὶ πόσες πλησες λουμπαρδιὲς ἐπῆρε τὸ κορμί μου!

χή δηλαδή αντίθετη με την παραπάνω αναπόδεικτη, καθώς είδαμε, γνώμη του Σάθα. Ἄς ἀπαριθμήσωμε με τὴ σειρά τους τὶς ἐνδείξεις αὐτές.

α) Στὴ σκηνὴ 3 τῆς πράξης Α', ὅπου ὁ Μπράβος φανερώνει τὸ πολεμόχαρο μένος του στὸν Πετροῦτσο, ἀρχίζει με τὸ παράπονο στὴ μοῖρα, ποὺ δὲν τοῦ ἐπιφύλαξε στὰ χρόνια του κανένα πόλεμο σὰν τοὺς ἐκείνους, παλιούς γιὰ νὰ μπορέση νὰ δείξη τὴν παλληκαριά του κ' ἔτσι εἶναι τώρα καταδικασμένος σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία καὶ βλέπει με πόνο τ' ἄρματα του νὰ κρέμονται ἀχρησιμοποίητα (Α στ. 83 κ.ἑξ.):

Καταραμένο ριζικό! Καὶ ὀγιάντα εἰς τὸν καιρό μου
δὲν εἶν' τοῦ Ξέρξε ὁ πόλεμος, γιὰ νὰ τὸν ἔχω ὀχθρό μου;
85 γιάντα δὲν εἶναι ἡ ταραχὴ τῆς Τρόγιας, γῆ κ' ἡ μάχη
τ' Ἀννίμπαλε τοῦ θαυμαστοῦ, καὶ νὰ 'μαι ἐκεῖ νὰ λάχη;
γιάντα δὲν εἶναι οἱ παλαιοὶ πολέμοι, ὅπου 'σα πλήσοι
στὸν Ἄρκτο καὶ πρὸς τὸ Βορρᾶ, σ' Ἀνατολὴ κ' εἰς Δύση;
νὰ λάχω μόνιος 'ς μιὰ μερὰ καὶ τὰ φουσσᾶτα εἰς ἄλλη,
90 νὰ τῶσε δίδω σκότιση καὶ ταραχὴ μεγάλη,

· · · · ·
· · · · ·
Πετροῦτσο, πῶς σοῦ φαίνονται; θεωρεῖς ὄντα στραφοῦσι
στὸ πόρτεγό μου τ' ἄρματα τ' ἀμμάτια μου νὰ δοῦσι
νὰ κρέμονται κλιτώτατα καὶ παραπονεμένα,
100 γιὰτὶ δὲ μπαίνουσι συχνιὰ στὴ μάχη μετὰ μένα! κλπ.

Ἡ θετικὴ αὐτὴ ἐνδειξη πὼς δὲν εἴχαμε πόλεμο ἀκόμη στὴν Κρήτη, ὅταν ἔγραφε ὁ ποιητής, ἔχει σχεδὸν τὴ δύναμη κατηγορηματικῆς μαρτυρίας. Καὶ λέμε σχεδόν, γιὰτὶ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προβληθῆ μιὰ μονάχα ἀντίρρηση: πὼς ὁ Μπράβος ἐδῶ θέλει ἴσως νὰ πῆ ὅχι πὼς δὲν ὑπάρχει καθόλου πόλεμος, μὰ πὼς δὲν ὑπάρχει μεγάλος πόλεμος, σὰν τοὺς παλιούς, ποὺ ν' ἀξίζη τὸν κόπο νὰ λάβη μέρος σ' αὐτόν. Κ' ἡ ἀντίρρηση ὅμως αὐτὴ δὲ βρῖσκομε πὼς μπορεῖ νὰ σταθῆ. Πρῶτα-πρῶτα, γιὰτὶ ὁ φοβερὸς καὶ μακρόχρονος Κρητικὸς Πόλεμος ἦταν πραγματικὰ μεγάλος, ἀφοῦ συντάρραξε τότε ὀλόκληρη τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν τουρκικὴ Ἀνατολὴ καὶ θεωρήθηκε τὸ σημαντικώτερο πολεμικὸ γεγονός τῆς ἐποχῆς του (ἦταν φυσικὸ μάλιστα νὰ φαντάζη ἀκόμη μεγαλύτερος σ' ὅσους τὸν ἐζοῦσαν τότε). Κι' ὕστερα γιὰτὶ, κι' ἂν δεχτοῦμε — πρᾶμα ὅχι καὶ τόσο πιθανὸ — πὼς ὁ ποιητής, γιὰ

· · · · ·
κι' ὀλημερονὶς με πολέμοῦ κι' ὀληνυκτὶς με δέρονου,
μὰ [γ]οὶ ἄρχοντες τῆς Βενετιᾶς [κ']ἔρχονται καὶ με παίρονου... κλπ.

νὰ δείξη ζωηρότερα τὴν ὑπερβολικὴ μεγαλαυχία τοῦ Μπράβου, μᾶς τὸν παριστάνει νὰ νομίζη τόσο τιποτένιο τὸ φοβερὸ πόλεμο, πὺ γινόταν μπροστὰ στὰ μάτια του, ὥστε νὰ μιᾷ γιὰ ἔλλειψη σοβαροῦ πολέμου καὶ νὰ μὴν τὸν ἀναφέρη οὔτε κἄν γιὰ σύγκριση, ἔστω καὶ σὰν τιποτένιο, καὶ πάλι τὸ πρᾶμα παρουσιάζει δυσκολίες. Γιατὶ, καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἀκόμη, ἦταν ἀπαραίτητο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ νὰ καταλάβωμε ἓνα τέτοιο πρᾶμα ὁ ποιητής, νὰ βάλῃ καὶ στὸ στόμα τοῦ Πετροῦτσου, τοῦ ὑπηρέτη τοῦ Μπράβου (πὺ ἔχει ἀκριβῶς τὸ ρόλο νὰ περιγεῖ τὸν ἀφέντη του γιὰ τὶς αὐταπάτες του καὶ νὰ τοῦ θυμίζῃ—καθὼς ὁ Σάντσος στὸ Δὸν Κιχώτη—τὴν ἀντίθετη πραγματικότητα) δυὸ λόγια πὺ νὰ δείχνουν πῶς, ἀντίθετα μ' ὅσα λέει ὁ Μπράβος, ἔχομε καὶ τώρα πόλεμο. Ὁ Πετροῦτσος ὁμῶς δὲ λέει τίποτε τέτοιο, ἀκριβῶς γιὰτὶ φαίνεται πῶς δὲ γινόταν κανένας πόλεμος τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου. Ὡστε οὔτε καὶ μὲ τὴν ἀσθενικὴ αὐτὴ ἀντίρρηση δὲ μπορεῖ νὰ κλονιστῇ σοβαρὰ ἡ μαρτυρία τῶν παραπάνω στίχων τοῦ ἔργου πῶς δὲν ἦταν πόλεμος τότε πὺ γραφόταν.

β) Ἐκτὸς ὁμῶς ἀπὸ τὴν παραπάνω θετικὴ ἔνδειξι, ἔχομε κι' ἀρνητικὲς ἐνδείξεις ἀρκετὰ σοβαρές. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς στηρίζονται στὴ γενικὴ διαπίστωσι πῶς πούθενά σ' ὅλο τὸ ἔργο δὲ γίνεται μνεῖα, οὔτε κἄν ἔμμεσος ὑπαινιγμός, γιὰ τὴν πολιορκία τοῦ Κάστρου ἢ τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους⁴⁹. Κι' ὁμῶς, ἐπειδὴ ἡ ὑπόθεσι διεξάγεται, καθὼς εἶπαμε, στὸ Κάστρο κ' ἔχει τοποθετηθῇ ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴ σύγχρονη του ἐποχὴ⁵⁰, θὰ περιμένε βέβαια κανεὶς, ἂν τὸ ἔργο ἦταν

⁴⁹) Γιὰ τοὺς Τούρκους πολεμιστὲς πὺ ἀναφέρονται στὸ πρῶτο ἰντερμέδιο ἀποδείξαμε παραπάνω (σ. 59—61) πῶς δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο. Στὸ κύριο ἔργο βρίσκομε νὰ γίνεται λόγος γιὰ Τούρκους, ἐχθροὺς ἰσῶς, μιὰ φορὰ μονάχα, στὴν πράξι Γ στ. 377—378, ὅπου λέει ὁ Πετροῦτσος :

*Χρόν' εἶναι ὁπὺ ἡμου στὰ νησὰ κ' ἡμουνε παντρεμένος,
μὰ πλιὰ καλλιὰ 'χα νὰ 'χα 'στὰι στοὺς Τούρκους σκλαβωμένος.*

Οὔτε κ' ἐδῶ ὁμῶς δὲ φαίνεται καθόλου νὰ γίνεται ὑπαινιγμός γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, ἀφοῦ τὸ σκλάβωμα στοὺς Τούρκους ἀπαντᾷ συχνὰ ἀπὸ πολὺ παλιότερα στὰ κείμενα : Ἀναφέρομε ἐδῶ τοὺς στίχους τοῦ Στέφανου Σαχλίκη, πὺ γράφει 150 περίπου χρόνια πρωτότερα :

*ὁπὺ λυπᾶται πολιτικὴν, ὁ Θεὸς νὰ τὸν κουράσῃ,
εἰς τὴν Τουρκιὰν νὰ ἐξοριστῇ, εἰς Τούρκους νὰ πειράσῃ,
οὐχὶ νὰ πᾶ πραγματευτῆς πράγματα ν' ἀγοράσῃ,
ἀμὲ στὲς μαῦρες φυλακὲς ἀπέσω νὰ γηράσῃ.*

(G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874 σ. 94 σσ. 425—428).

⁵⁰) Βλ. παρακάτω τὴ σελ. 69.

γραμμένο μετά την έναρξη τῆς πολιορκίας, νὰ συναντήσῃ κάποιον ἕναν ἔστω κ' ἑλαφρὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ τόσο σημαντικό αὐτὸ γεγονός. Αὐτὸ ἄλλως τε συμβαίνει καὶ στὸ «Φορτουναῖτο», πού εἶναι γραμμένος, καθὼς ξέρομε, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας καὶ πού τὴν ἀναφέρει πολλὲς φορές⁵¹. Καθὼς εἴπαμε δηλ. λίγο παραπάνω, (βλ. σ. 60-61) τόσο στὸν πρόλογο (στ. 89-118), ὅσο καὶ στὸν ἐπίλογο (Ε στ. 413) τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Φώσκολος προβλέπει κ' εὐχεται τὴ γρήγορη ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους πολιορκητές.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ μνεῖα, πού βέβαια δὲ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ἀναγκαστικὰ πὼς κι' ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» ἔπρεπε νὰ γράψῃ κάτι ἀνάλογο καὶ στὸ δικό του τὸν πρόλογο κ' ἐπίλογο, ἔχομε κι' ἄλλη περίπτωση, ὅπου ἡ μνεῖα τοῦ πολέμου φαίνεται νὰ ἦταν πιὸ ἐπιβεβλημένη, γιὰτὶ ἐδῶ θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴ θεατρικὴ σκοπιμότητα. Πρόκειται γιὰ τὸ ρόλο τοῦ καυκησάρη, μὰ ἀναντροῦ στρατιωτικοῦ, πού τὸν συναντοῦμε, δανεισμένο ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κωμωδιογραφία⁵², ὄχι μονάχα στὸ «Στάθη» (Μπράβος), μὰ καὶ στὸ «Φορτουναῖτο» (Τζαβάρλας) καὶ στὸν «Κατζοῦρμπο» (Κουστουλιέρης). Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ πολιορκημένου Κάστρου ἐπρόσφερε βέβαια μιὰ πολὺ καλὴ εὐκαιρία γιὰ νὰ τοποθετηθῇ μέσα σ' αὐτὴν ἡ δράση τοῦ πολεμάρχου αὐτοῦ ψευτοπαλληκαρᾶ. Καὶ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ τὴν ἐπωφελήθηκε πραγματικὰ ὁ Φώσκολος, ὁ ποιητὴς τοῦ «Φορτουναῖτου». Ἐτσι στὴ σκηνὴ Β 1 τοῦ «Φορτουναῖτου» μᾶς παρουσιάζει τὸν καπετὰν Τζαβάρλα νὰ παίνᾳται, πὼς, ἂν βρισκόταν αὐτὸς στὴν Κρήτη τὸν καιρὸ τῆς ἀπόβασης τῶν Τούρκων, θὰ τοὺς ἔκανε μόνος του νὰ φύγουν πίσω μὲ τὰ καράβια τους (βλ. Β στ. 17—20), ἔλειπε ὅμως τότε πολεμώντας στὴν Ἰταλία, μὰ πάλι μόλις τὸ ἔμαθε, ἔτρεξε κ' ἦρθε στὴν Κρήτη καὶ σκόρπισε στοὺς Τούρκους μεγάλο πανικὸ (Β στ. 77-

⁵¹) Τὴ σύγκριση δὲν τὴν ἐπεκτείνουμε καὶ στὸν «Κατζοῦρμπο», γιὰτὶ τότε θ' ἀναγκαστοῦμε νὰ θίξωμε τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής του. Ὅσο γιὰ τὶς τραγωδίαι, εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἡ μόνη ἀπὸ τὶς τρεῖς πού γράφτηκε μετὰ τὸ 1648, ὁ «Ζήνων», ἔχει ἐπίσης στὸν πρόλογό της (στ. 65—80) ὑπαινιγμὸ πού ἀναφέρεται σ' ἐπεισόδιο τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, τὸ θάνατο τοῦ στρατηγοῦ Κατερ. Κορνάρου (1669) βλ. Κ. Ν. Σάθια, Κρητικὸν Θέατρον σ. ιδ'.

⁵²) Ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει πρόδρομο μακρυνὸ τὸν «miles gloriosus» τῆς λατινικῆς κωμωδίας τοῦ Πλαύτου καὶ τοῦ Τερέντιου, ἡ ἰταλικὴ ὅμως κωμωδία τοῦ 16ου αἰῶνα τὸν διαμόρφωσε τελειότερα μὲ τὴν πρόσμιξη τοῦ ἀρχαίου πρότυπου μὲ τὴν τότε σύγχρονη πραγματικότητα. Βλ. I r. S a n e s i, La Commedia, τόμ. I, Milano (1911) σ. 367. Πρβλ. καὶ Ἄδ. Γάσπαρη, Ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, μεταφρ. ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1903 σ. 775—776. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἰταλοὺς κωμωδιογράφους, πού χρησιμοποίησε τὸν τύπο αὐτό, εἶναι ὁ Jacopo Nardi στὴν κωμωδία του «I due felici rivali», πού πρωτοπαίχθηκε σιὰ 1513 (βλ. I r. S a n e s i ὁ.π. σ. 199).

90). Ἐπίσης στὴν ἄλλη ἀνάλογη σκηνὴ Γ1 μᾶς δείχνει τὸ Τζαβάρλα νὰ λέη πὼς ἀποφάσισε νὰ προμηθευτῆ κάθε λογῆς ὄπλα καί, ἂν οἱ Τούρκοι ἐξακολουθοῦν τὴν πολιορκία, θὰ ὀχυρωθῆ σ' ἓνα ψηλὸ «μπαλουβάρο» (=κανονοστάσιο) κι' ἀπὸ 'κεῖ θὰ ὑπερασπίσῃ μόνος τοῦ τὴ χώρα, καὶ πὼς, ἂν τὸν ἄφηναν νὰ ἐπιχειρήσῃ ἔξοδο ἀπὸ τὴν πολιορκημένη πόλη, ἀσφαλῶς θὰ ἔκανε τοὺς Τούρκους νὰ τὸ βάλουν στὰ πόδια (Γ στ. 1-36).

Τί κάνει ὁμως ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» στὶς ἀντίστοιχες σκηνές; Εἶδαμε παραπάνω πὼς στὴ σκηνὴ Α3 μᾶς δείχνει τὸ Μπράβο νὰ παραπονᾶται, γιατί βρίσκεται σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία, ἔτσι πὺ δὲ γίνεται κανεὶς πόλεμος στὸν καιρὸ του. Στὴν παρακάτω πάλι ἀνάλογη σκηνὴ Γ1 τὸν βάζει νὰ ἐξιστορῆ στὸ δοῦλο του ἓνα παλιὸ εἰρηνικὸ του ἀντραγάθημα, πὼς δηλαδὴ κάποτε νίκησε σὲ μονομαχία, μέσα στὸ παλάτι τοῦ δούκα τῆς Κρήτης, δέκα ἀντίπαλους μονομιᾶς (Γ στ. 6-60): Γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Κρήτης δὲν ἀναφέρει τίποτε οὔτε ἐδῶ, ὅπου θὰ ταίριαζε πολὺ καλὰ τὸ πρᾶμα. Κι' αὐτὸ γιατί πιθανώτατα ὁ πόλεμος δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη.

γ) Ὅχι μονάχα ὁμως δὲ γίνεται στὸ ἔργο κανένας λόγος γιὰ πόλεμο καὶ πολιορκία, μὰ καὶ ἀντίθετα σὲ μερικὰ μέρη ἀναφέρονται περιστατικὰ τέτοια, πὺ προϋποθέτουν χρόνους εἰρηνικὸς καὶ πὺ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ συμβοῦν (ἢ νὰ συμβοῦν ἀκριβῶς ἔτσι), ἂν εἶχαμε τότε πολιορκία τοῦ Κάστρου καὶ πόλεμο.

Ἔτσι π.χ. τὸ κυριώτερο πρόσωπο τοῦ ἔργου, ὁ νέος Χρῦσιππος, εἶναι σταλμένος, καθὼς λέει ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ (Α στ. 41-42, προβλ. καὶ Γ στ. 221-222), ἀπὸ τὸ θετό του πατέρα τὸ Γαβρήλη, ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, γιὰ νὰ σπουδάσῃ στὸ Κάστρο («σ' τούτη τὴν ἄξα χώρα», καθὼς τ' ὀνομάζει). Αὐτὸ δὲ θὰ μπορούσε βέβαια νὰ τὸ ἔγραφε ὁ ποιητὴς, ἂν εἶχε ἀρχίσει ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης καὶ μάλιστα ἡ πολιορκία τοῦ Κάστρου, γιατί θὰ ἦταν τελείως ἀπίθανο. Πραγματικά, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πὺ χιλιάδες Κρητικοὶ ἔφευγαν πρόσφυγες στὴ Ζάκυνθο⁵³ καὶ στὰ ὑπόλοιπα Ἐφτάνησα⁵⁴, γιὰ

⁵³) Γιὰ τὸ πλῆθος τῶν Κρητικῶν, πὺ κατάφυγαν στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὴ διάρκεια καὶ μετὰ τὴν ἀτυχή ἐκβασὴ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, βλ. τίς μελέτες τοῦ Λ. Χ. Ζώη, Κρητὲς κληρικοὶ ἐν Ζακύνθῳ («Κρητικὴ Στοά» τόμ. Β [1909] σ. 94—96), Κρητὲς καλλιτέχναι ἐν Ζακύνθῳ (στὸ ἴδιο περιοδικὸ τόμ. Γ' [1911] σ. 70—71), Κρητὲς ἐν Ζακύνθῳ («Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» τόμ. Α' [1938] σ. 293—301 καὶ τόμ. Β' [1939] σ. 119—133), Ναοὶ Κρητῶν ἐν Ζακύνθῳ (στὸ ἴδιο περιοδικὸ τόμ. Γ' [1940] σ. 179—186), Κρητικὰ σημειώματα (στὸ ἴδιο τόμ. Δ' [1941] σ. 107—113).

⁵⁴) Βλ. Σ π . Π . Λ ά μ π ρ ο υ , Κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύ-

νά γλυτώσουν τὸν κίνδυνο, ποιὸς πατέρας θὰ σκεφτόταν νὰ στείλῃ ἀπ' ἐκεῖ τὸ παιδί του μέσα στὴ φωτιά τοῦ πολέμου, στὸ πολιορκημένο Κάστρο, γιὰ νὰ μάθῃ γράμματα ἐκεῖνο τὸν καιρό ;

Μὰ καὶ τὸ Γαβρήλη, τὸ θετὸ πατέρα τοῦ Χρῦσιππου, τὸν βλέπομε νὰ ἔρχεται κι' αὐτὸς ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὸ Κάστρο, ὄχι γιὰτὶ ἀνησυχεῖ καθόλου γιὰ τὴν τύχη τοῦ Χρῦσιππου, μὰ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν δῆ (Β στ. 317-334 καὶ Γ στ. 75 κ.ἐξ.). Ὁ τρόπος μάλιστα τῆς ἀφιξῆς του, πὸν περιγράφεται μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες, προδίδει εἰρηνικὸς καιροῦς : Ὁ Γαβρήλης ἔχει γράψει στὸ Χρῦσιππο πὼς ἔρχεται μὲ βενετσιάνικο «ξύλο» (=πλοῖο) ἑνὸς φίλου του πρᾶματευτῆ κι' ὁ Χρῦσιππος τὸν περιμένει μὲ χαρὰ καὶ χωρὶς νὰ φανερώνη καμμιά ἀνησυχία γιὰ τὸ ταξίδι του (Β στ. 317-334). Ἀγναντεύει τὸ καράβι ἀπὸ μακριὰ νὰ πλησιάζῃ ἤσυχα καὶ «μὲ τ' ἄρμενα γεμᾶτο» στὸ λιμάνι καὶ στέλνει τὸν ὑπηρέτη του νὰ τὸν ὑποδεχτῆ (στ. 323-334). Ἡ ἀποβίβαση γίνεται κανονικὰ καὶ μὲ ὅλες τὶς διατυπώσεις κι' ὁ Γαβρήλης εἶναι γεμᾶτος χαρὰ πὸν ἔφτασε «στὴ χώρα τὴ μητρόπολη... τὴ γλυκώτατη πατρίδα τοῦ κυροῦ» του (Γ στ. 75 κ.ἐξ.). Μποροῦσαν ὅλα αὐτὰ νὰ παριστάνωνται ἔτσι ὁμαλά, ἂν τὸ Κάστρο ἦταν πολιορκημένο; Ἀσφαλῶς ὄχι. Γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ πὼς παρ' ὄλο πὸν ἦ πολιορκία γινόταν ἀπὸ τὴ στεριά κυρίως, ἐνῶ οἱ Βενετοὶ διατηροῦσαν σοβαρὴ ὑπεροχὴ στὴ θάλασσα, ὅμως τὰ ταξίδια τότε δὲν ἦταν τόσο εὔκολα κι' ἀκίνδυνα, γιὰτὶ οἱ συγκρούσεις τοῦ τουρκικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ στόλου ἦταν συχνές⁵⁵. Εἶναι ζήτημα ἂν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βενετικά πολεμικὰ καράβια, πὸν φρόντιζαν καὶ γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς πολιορκημένης πόλης, πλησίαζαν κι' ἄλλα χωρὶς συνοδεία στὸ λιμάνι τοῦ Καστροῦ, γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν, καθὼς στὰ εἰρηνικὰ χρόνια, τὴν ἐμπορικὴ συγκοινωνία. Μὰ καὶ γι' αὐτὰ ἀκόμη ὁ κίνδυνος δὲ θὰ ἦταν βέβαια μικρότερος, πρὸ πάντων στὴν εἴσοδο καὶ στὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὸ λιμάνι, πὸν οἱ Τοῦρκοι τὸ χτυποῦσαν μὲ τὰ κανόνια συχνά⁵⁶.

ρας, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. 10 (1913) σ. 449—456.—S. M a r i n a t o s, Une émigration de Crète en Céphalonie au XVIIe siècle, «Byzantion» τόμ. 10 (1935) σ. 591—598 (μεταφράστηκε ἑλληνικὰ στὸ περιοδ. «Μύσων» τόμ. 6 (1937) σ. 3—9) γ.ᾶ.

⁵⁵) Βλ. τὴν περιγραφὴ τῶν σφοδρῶν αὐτῶν θαλασσινῶν συγκρούσεων, πὸν μᾶς δίνει λεπτομερέστατα ὁ Μπουνιαλῆς (Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἄ γ α θ. Ξ η ρ ο υ χ ᾶ κ η, ἐν Τεργέστη 1908 σ. 260—264, 304—305, 317—319, 323—330, 334—344, 347 κ.ἐξ. κλπ.).

⁵⁶) Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὸν ἔφεραν κ' ἔστησαν τὰ κανόνια μπροστὰ στὸ Κάστρο (1648), φρόντισαν νὰ χτυποῦν καὶ τὸ λιμάνι (πὸν λεγόταν Μαντράκι), καθὼς μᾶς λέει ὁ Μπουνιαλῆς (ὁ.π. σ. 266 στ. 17—22) :

Πῶς μπορούσε λοιπὸν ὁ ποιητὴς νὰ γράψῃ γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Γαβρήλη στὸ Κάστρο μὲ πλοῖο ἐμπορικὸ καὶ νὰ τὸν παραστήσῃ τόσο ὀμαλό, χωρὶς νὰ τοῦ ξεφύγῃ κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν κίνδυνο τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τῆς προσέγγισης τοῦ πλοίου στὸ λιμάνι; Κ' εἶναι τάχα φυσικό, ὅταν πρόκειται νὰ ξαναἰδωθοῦν πατέρας καὶ γιός, μέσα σὲ τόσο τραγικὲς περιστάσεις, νὰ μὴ δοκιμάζουσι οὔτε τὸ παραμικρὸ συναίσθημα ἀνησυχίας ὁ ἓνας γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἄλλου, παρὰ μόνον χαρὰ καὶ ξεγνοιασιά; Τέτοιες ἀπιθανότητες θὰ τις ἀπόφευγε ἀσφαλῶς ὁ ποιητὴς (ὅσο κι' ἂν τὸν δεχτοῦμε προσκολλημένο σὲ ἰταλικά πρότυπα καὶ αἰχμάλωτο τῆς θεατρικῆς συμβατικότητος), ἂν ἔγραφε ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ πολιορκία. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις, πού μαρτυροῦν, καθὼς πιστεύω, πῶς ὁ «Στάθης» δὲν ἐγράφηκε τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Καστροῦ (1648-1669), ἀλλὰ πρωτύτερα⁵⁷. Εἶναι ἀνάγκη ὅμως ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἀμφισβητηθῇ ἀπὸ ἄλλη γενικώτερη ἀποψη ἢ ἀποδειχτικὴ τους ἀξία, νὰ προστεθῇ καὶ κάτι ἄλλο: Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις πού ἀναφέραμε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς πιθανότητος πού παρουσιάζει ἡ καθεμιά, στηρίζονται βέβαια στὴν προϋπόθεση πῶς ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου εἶναι τοποθετημένη χρονικὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴ σύγχρονή του ἐποχὴ κι' ὄχι τυχόν σὲ παλιότερη, ὅποτε βέβαια οἱ ἐνδείξεις μας δὲ θὰ εἶχαν ἀξία. Ἡ προϋπόθεση ὅμως αὕτη ἀληθεύει ἄρα γε ἐδῶ; Ἀδίσταχτα μπορούμε ν' ἀπαντήσωμε πῶς ἀληθεύει. Γιὰτὶ ὁ «Στάθης», ὅπως εἶναι τοποθετημένος στὸν ἴδιο τὸν τόπο, ἔτσι καὶ χρονικὰ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς του καὶ παρουσιάζει ἀνάλογη προσαρμογὴ τῶν προσώ-

20

*Καὶ τὰ βυλὰν σιτοὺς τόπους τους σωστὰ γιὰ νὰ θωροῦσι
τὴν χώραν μέσα, τὰ τειχιὰ ὀγιά νὰ τὰ χαλοῦσι,
μπάλες νὰ ρίχνουν, σαῖτιές, νὰ παίζῃ τὸ μουσκέτο
καὶ στένουσι κ' ἓνα φορτὶ πέρα στὸ Λαζαρέτο,
εἰς τὸ Μανδράκι νὰ κολλᾶ, καράβι νὰ μὴν μπαίῃ
κ' ἡ Κρήτη τότες ἔστικε περίσσια λυπημένη.*

Ὁ κίνδυνος λοιπὸν γιὰ τὰ πλοῖα φαίνεται πῶς ἦταν πολὺ σοβαρὸς, ἰδίως τὸν τελευταῖο καιρὸ τῆς πολιορκίας, γιὰτὶ, καθὼς γράφει πάλι ὁ Μπουνιαλῆς (ὁ.π. σ. 529 στ. 23—24), τὰ γυναικόπαιδα, πού εἶχαν μεταφερθῇ στὸ ἀπέναντι νησί τῆς Ντίας, ὑπόφεραν ἀπὸ πείνα κλπ.,

*καλὰ κ' οἱ ἄνδρες τὸ συχνὸ ἐπηάλναν καὶ τοὺς βλέπαν,
ἀμ' εἶχα φόβο περισσὸ στὸ ἔβγα κ' εἰς τὸ ἔ[μ]παν.*

Τὰ διαστήματα τῆς πολεμικῆς ἀνάπαυλας καὶ τῆς ἡσυχίας φαίνεται πῶς ἦταν σπάνια· βλ. καὶ τὴν παραπάνω σημ. ἀριθ. 48.

⁵⁷) Γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀργότερα, δηλ. μετὰ τὸ 1669, πού παραδόθηκε τὸ Κάστρο καὶ συμπληρώθηκε ἔτσι ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ γίνετα κανεὶς λόγος.

πων και τῶν περιστατικῶν του στην ἀτμόσφαιρα τοῦ Κάστρου τῆς τότε ἐποχῆς. Τὸ ἴδιο ἄλλως τε συμβαίνει και μετὶς ἄλλες δυὸ κρητικὲς κωμωδίες, πού ἔχουν ὁμοια ζωηρὸ ρεαλιστικὸ χρῶμα (ἀντίθετα μετὶς τραγωδίες, πού ἡ ὑπόθεσή τους ἀναφέρεται σὲ χρόνους παλιούς). Ἐντὶ γιὰ ἄλλη ἀπόδειξη, θὰ περιοριστοῦμε νὰ παραπέμψωμε στὸ στίχο 75 τῆς πράξης Β', ὅπου ὁ ποιητὴς ἀναφέρει μετὰ τὰ ὀνόματά τους (ἢ καλύτερα μετὰ τὰ παρατσούκλια τους) δυὸ γυναῖκες, τὴν Κούμνα και τὴν Τουρλουρού, πού πρέπει νὰ ἦταν μάγισσες τοῦ Κάστρου, καθὼς δείχνουν τὰ συμφραζόμενα (πρὸβλ. στ. 73)⁵⁸, πολὺ γνωστὲς βέβαια στοὺς σύγχρονους θεατῆς τῆς κωμωδίας, ὥστε νὰ προκαλέσουν τὰ γέλια τους. Θὰ παραθέσωμε, τέλος, και τοὺς στίχους 75-76 και 79-80 τῆς πράξης Α', ὅπου ἡ προξενήτρα ἡ Φλουρού, διαπιστώνοντας μετὶ θλίψη «τὴν εὐτηνεῖα τῶν γυναικῶν» (πού ἀναγκάζονται δηλαδὴ νὰ παντρεύονται γέροντες γιὰ τὰ λεφτά τους) σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ παλιότερα, προσθέτει

75 Ἄνάθεμά σε γιὰ καιρός! τάχα σὲ κόσμος ἄλλο
νὰ δοκιμάζουσι καημὸ τέτοιας λογιῆς μεγάλο;

Θωρῶ το και πρικαίνομαι, πλαντῶ και σκῶ περίσσα,
80 γιὰ τὶ θυμοῦμαι ἄλλη φορὰ κ' ἔτσι ποτὲ δὲν ἦσα.

Τὸ ἔργο κοινὸν ἀναφέρεται πραγματικὰ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ και ἔτσι οἱ παραπάνω χρονολογικὲς ἐνδείξεις διατηροῦν τὴν ἀποδεικτικὴ τους ἀξία.

Ἐστερα ἀπὸ τὸν παραπάνω καθορισμὸ τοῦ *terminus ante quem* τῆς συγγραφῆς τοῦ «Στάθη», πού ἔγινε μετὶ τῆ βοήθεια ἐσωτερικῶν μονάχα ἐνδείξεων, μένει ν' ἀναζητήσωμε και τὸν *terminus post quem*.

⁵⁸) Ὁ Σανθουδίδης φαίνεται πὼς δὲν κατάλαβε καλά τὸ νόημα τοῦ ἀληθινὰ δύσκολου χωρίου (Β στ. 73-76) και γι' αὐτὸ γράφει («Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher» τόμ. 2 [1921] σ. 73): «Ἡ Τουρλουρού εἶναι δημῶδης τῶν Ἐνετῶν παραφθορὰ τῆς παρὰ τὴν παραλίαν τῶν Χανίων νησίδος *Θοδωροῦ* (τὰ *Θοδωροῦ*), ἡ *Κούμνα* ὁμοίως μου εἶναι ἄγνωστός ἂν πρόκειται περὶ ἄλλης κρητικῆς νησίδος, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμε τὴν *Κόνιδα*, εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἱεραπέτρας». Ἐδῶ ὁμοίως δὲν πρόκειται γιὰ τοπωνύμια, μὰ γιὰ παρωνύμια γυναικῶν. Τὸ *Κούμνα* νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὸ σχετίσωμε μετὰ τὸ προσηγορικὸ *κούμνα* (ἢ), πού σημαίνει μικρὸ πιθάρι γιὰ τὸ παστὸ χοιρινὸ και ἀκούεται και σήμερα στὴν Κύπρο (βλ. Ἄθ. α. ν. Σακελλαροῦ, *Τὰ Κυπριακά* τόμ. Α' ἐν Ἀθήναις 1890 σ. 757) και σ' ἄλλα νησιά. Γυναικεῖο παρωνύμιο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κ' ἡ *Σπάθα Μπάλα* τοῦ πιὸ πάνω στίχου 73 τῆς πράξης Β'.

Δυστυχῶς ἐδῶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις πού ἔχομε ἢ δὲν ἔχουν πολλή ἀξία, γιατί μᾶς μεταφέρουν σὲ πολὺ προγενέστερη ἐποχή, ἢ δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιες. Ἔτσι ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ντοτόρου (Α στ. 291-296) :

συχνιά μὲ κάνει ὁ λογισμὸς καὶ δὲν κατέχω ποῦ ἴμαι
Μ π ὁ ρ τ ο λ ο υ ς ἐλησμόνησα, Τζανόνους δὲ θυμοῦμαι,
παράγραφο δὲν ἔχω μπλιὸ στὸ νοῦ μου, οὐδὲ ντιγέστα,
μηδὲ ἀκοριζέρομαι τὸ πὼς φορῶ ντοτόρε βέστα.

295 Τοῦ Ὁ ρ λ ἄ ν τ ο τὰ καμώματα δὲν τὰ καταδικάζω,
γιατί τὴν κρίσιν του κ' ἐγὼ στὸν πόθο δοκιμάζω

βγαίνει πὼς ὁ ποιητὴς τοῦ «Στάθη» ἐγνώριζε τὸ φημισμένο τότε σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη Ἰταλὸ νομοδιδάσκαλο Bartolo da Sassoferrato (1313-1357)⁵⁹—συσχετισμὸς πού δὲ μᾶς βοηθᾷ παρὰ μονάχα στὸ νὰ διορθώσωμε τὸ Μ π ὁ ρ τ ο λ ο υ ς τοῦ χειρογράφου σὲ Μ π ἄ ρ τ ο λ ο υ ς⁶⁰—καθὼς καὶ τὸ ἀριστούργημα τοῦ Ariosto, τὸν «Orlando Furioso», πού πρωτοτυπώθηκε στὰ 1516⁶¹. Ἐπίσης τὰ λόγια τοῦ Δασκάλου, ὅταν ἐξηγῆ τὴ λατινικὴ λέξη cucurri (=ἔτρεξα), πού ὁ Μπράβος τὴν ἔχει παρανοήσει (Γ στ. 429-430) :

Κουκούρι ἐγλάκησα⁶² θὰ πῆ καὶ βέρμπο εἶναι λατῖνο
καὶ βρίσκεις το στὸν Ἄλβαρο γῆ κ' εἰς τὸν Κ α λ ε π ῖ ν ο

μᾶς δείχνουν πὼς ὅταν γραφόταν ὁ «Στάθης» εἶχε πιά μεγάλη διάδοση τὸ γνωστὸ παλὸ λατινικὸ λεξικὸ τοῦ Ἰταλοῦ Ambrogio Calepino, πού ἡ πρώτη του ἐκδοσις ἔγινε στὰ 1502⁶³. Μὰ οὔτε κ' οἱ δυὸ

⁵⁹) Βλ. γι' αὐτὸν τὸ ἄρθρο τοῦ F. E r [c o l e] στὴν Enciclopedia Italiana τόμ. VI (1930) σ. 251—252, ὅπου κ' ἡ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Γ. Α. Π ε τ ρ ο π ο ὑ λ ο υ , Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1944 σ. 294.

⁶⁰) Ποιὸς εἶναι ὁ Τζανόνος (=Giannoni, ἢ Zanoni;) πού ἀναφέρεται μαζί μὲ τὸ Bartolo, δὲ μπόρεσα δυστυχῶς νὰ ἐξακριβώσω.

⁶¹) Βλ. Ἀ δ. Γ ἄ σ π α ρ η, Ἱστορία τῆς Ἰταλικῆς λογοτεχνίας, μεταφρ. ὑπὸ Ἀ γ γ ἑ λ ο υ Β λ ἄ χ ο υ τόμ. Β', ἐν Ἀθῆναις 1903 σ. 535.

⁶²) Τὸ χειρόγραφο ἔχει ἐ χ ἄ θ η σ α, πού εἶναι βέβαια ἐδῶ ἀταίριαστο ἐντελῶς. Ὁ μακαρίτης φιλόλογος Σόλ. Βογιατζάκης τὸ εἶχε διορθώσει σὲ ἐ χ ὕ θ η κ α (=ᾠρμησα). Προτιμοῦμε ὅμως τὴ διορθωσις ἐ γ λ ἄ κ η σ α τοῦ Σανθουδίδη.

⁶³) Βλ. τὰ σχετικὰ ἄρθρα στὴν Enciclopedia Italiana τόμ. VIII (1930) σ. 409 τοῦ F. F o [f f a n o] καὶ στὴ ΜΕΕ τόμ. 13 (1930) σ. 545. Ὅσο γιὰ τὸν Ἄλβαρο, δὲ βρήκαμε κανένα λεξικογράφο μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ὁ Βογιατζάκης (πού εἶχε καταλάβει σωστὰ τὸν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Calepino) εἶχε σχετίσει καὶ τὸν Ἄλβαρο μὲ τὸ φραγκισκανὸ καλόγερο Πελάγιο Ἄλβαρο (†1352), βλ. πρόχειρα τὴ ΜΕΕ τόμ. 3 [1927] σ. 428). Ἄν ὅμως ὁ Ἄλβαρος αὐτὸς ἦταν καὶ λεξικογράφος ἢ γραμματικός, δὲν τὸ ξέρομε.

τελευταίες αυτές χρονολογίες (1502 και 1516) μᾶς φέρνουν κοντά στον πιθανό χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου, πού δὲ μπορεῖ ν' ἀπέχη πολὺ ἀπὸ τὸ 1600.

Χρησιμώτερη κάπως θὰ μᾶς ἦταν ἡ ἐπόμενη ἔνδειξη, ἂν ἦταν ἐντελῶς βέβαιη. Καθὼς ἀφηγεῖται ὁ Στάθης (Α στ. 251-253), πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια

*για νὰ μὴ στέκω σ τὴν Τ ο υ ρ κ ι ἄ και νὰ ῥθω εἰς τὴ δική μου
πατρίδα, ὅπου ῥσανε ἀπὸ ῥδῶ, γροικῶ, οἱ προπάτοροί μου,
ἐπούλησα τὸ πρᾶμα μου και τὰ παιδιὰ μου ἐπῆρα. . . . κλπ.*

κ' ἦρθε κ' ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη. Ἀπὸ ποῦ ἦρθε ὁμως ὁ Στάθης; Στὴν πράξη Α στ. 153 ὀνομάζεται Κυπριώτης. Τὸ πιθανώτερο λοιπὸν εἶναι πὼς ὁ ποιητὴς ὑπονοεῖ πὼς ἦρθε ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἄν εἶναι ἔτσι τὸ πρᾶμα, τότε, γιὰ νὰ χαρακτηρίζη παραπάνω Τ ο υ ρ κ ι ἄ τὴν Κύπρο, σημαίνει πὼς ὁ ποιητὴς ἔγραφε μετὰ τὸ πέσιμο τοῦ νησιοῦ τούτου στὰ χέρια τῶν Τούρκων, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1571⁶⁴. Δὲ μπορεῖ ὁμως ν' ἀποκλειστῆ ἐντελῶς κ' ἡ ἐκδοχὴ πὼς ὁ Στάθης ἦρθε, κατὰ τὸν ποιητὴ, ἀπ' ἄλλο τουρκοκρατούμενο μέρος, ἐκδοχὴ πού ἐνισχύεται κάπως κι' ἀπ' ὅσα λέει ἄλλοῦ ὁ Γαβρήλης στὸ Στάθης (Γ' στ. 191-192) :

*Στὴ Μπογδανιά ὄντας εἴμαστε και τὸ Κελλί⁶⁵, θυμήσου
τὸ Νικηφόρο, τὸν καιρὸ ὅπου ῥχες δουλευτή σου κλπ.*

Τὰ λόγια αὐτὰ δείχνουν πὼς ὁ ποιητὴς μπορεῖ και νὰ ἐννοοῦσε πὼς ὁ Στάθης, παρ' ὅλο πού ἦταν Κυπριώτης, ἐξοῦσε πρωτύτερα στὴ Μολδοβλαχία (Μπογδανιά) κι' ἀπὸ ῥκεῖ ἦρθε — κι' ὄχι ἀπὸ τὴν Κύπρο—στὴν Κρήτη.

Ἔτσι λοιπὸν καμμιά ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις⁶⁶ δὲ

⁶⁴) Γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1571 βλ. τὴ βιβλιογραφία τῆ συγκεντρωμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Κ. Ἄ μ α ν τ ο σ τ ἄ «Ἑλληνικά» τόμ. 1 (1928) σ. 55 σὴμ. 1.

⁶⁵) Ἐγραψα Κ ε λ λ ῖ, ἐνῶ τὸ χειρόγραφο, καθὼς κι' ὁ Σάθης κι' ὁ Ξανθοῦ-δίδης ἔχουν κ ε λ λ ῖ. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ προσηγορικὸ, μὰ γιὰ κύριο ὄνμα πόλης. Τὸ Κελλί πραγματικὰ εἶναι πόλη τῆς Μολδοβλαχίας (Μπογδανιάς) στὶς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη κοντὰ στὸ Ἴσμαήλι και στὸ Γαλάζι κι' ἀναφέρεται συχνὰ στὶς νεώτερες πηγές. Ἡ παλιότερη μνεία τοῦ πού μου εἶναι γνωστὴ (μὲ τὸν τύπο Κ ε λ λ ῖ ο ν) εἶναι τοῦ ΙΕ' αἰῶνα κι' ἀπαντᾷ στὸ Λ α ὄ ν. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ὕ λ η (ἔκδ. Βόννης 1843 σ. 506, 19 και 514, 16) και στὸ Γ. Φ ρ ἄ ν τ ζ ῆ (ἔκδ. Βόννης 1838 σ. 119, 3).

⁶⁶) Ἀναφέραμε τὶς πιὸ θετικὲς πού μπορέσαμε νὰ βροῦμε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Τζανόνιο, πού δὲ μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε ποιὸς ἦταν (βλ. σὴμ. 60),

μᾶς εἶναι χρήσιμη ὅσο πρέπει, γιὰ νὰ προσδιοριστῇ μὲ ἀσφάλεια ὁ *terminus post quem*. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμε σὲ μιὰ ἔμμεση, ἐξωτερικὴ ἔνδειξη, πὺν καὶ χρησιμώτερη μᾶς εἶναι καὶ ἀρκετὲς πιθανότητες συγκεντρώνει: Εἶπαμε στὴν ἀρχὴ πὺς ὁ «Στάθης» εἶναι πάντως ὑστερώτερος ἀπὸ τὸ «Γύπαρη». Ὁ «Γύπαρης» πάλι, καθὼς δέχεται ὁ ἐκδότης του⁶⁷, εἶναι γραμμένος πιθανώτατα μετὰ τὸ 1620, ἀφοῦ τότε τυπώθηκε ἡ «Amorosa Fede» τοῦ Ἄντ. Πανδήμου, πὺν φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρότυπά του. Μποροῦμε λοιπὸν τὸ ἴδιο νὰ δεχτοῦμε — καὶ μὲ τὸν ἴδιο βέβαια βαθμὸ πιθανότητας — καὶ γιὰ τὸ «Στάθης», νὰ ὀρίσωμε δηλαδὴ καὶ γι' αὐτὸν τὸ 1620 σὰν *terminus post quem*. Κ' ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ, γιὰτὶ στενεύει σημαντικὰ τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς συγγραφῆς του.

Ὡστε τὸ τελικὸ συμπέρασμα τῆς ἐρευνᾶς μας γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ «Στάθης» εἶναι πὺς τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» φαίνεται νὰ ἔχη γραφτῇ πιθανώτατα μετὰ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1648. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὠδήγησε ἡ διαπίστωση πὺς τὸ ἔργο δὲ φαίνεται γραμμένο — ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Σάθης — τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Μεγάλου Κάστρου τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1648-1669), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γνωστὸ δεδομένο πὺς ὁ «Γύπαρης», πὺν εἶναι προγενέστερος τοῦ «Στάθης», ἔχει γραφτῇ πιθανώτατα μετὰ τὸ 1620. Κ' ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς εἶναι χρήσιμη ἐπίσης γιὰ νὰ τοποθετήσωμε πρὶν ἀπὸ τὸ 1648 καὶ τοῦ «Γύπαρη» τὴ συγγραφὴ, ἀκριβῶς ὅπως μᾶς χρησίμεψε παράλληλα ὁ πιθανὸς *terminus post quem* τῆς συγγραφῆς τοῦ «Γύπαρη» (1620). γιὰ νὰ δεχτοῦμε πὺς κι' ὁ «Στάθης» γράφτηκε μετὰ τὸ 1620. Ἔτσι λοιπὸν καταλήγομε πὺς καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» φαίνεται νὰ γράφτηκαν μετὰ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1648.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

δὲν ξέρομε ἂν θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἐνδείξεις καὶ τὰ ἄγνωστα ὀνόματα *Γαλατέος* (Β στ. 134) καὶ *Ῥωμῆς* (Γ στ. 492).

⁶⁷) Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Γύπαρης σ. 139.